

El poblament romà al litoral central de Catalunya

Víctor Revilla Calvo*
Magí Miret Mestre **

Resum

Les investigacions realitzades en els darrers anys a la franja litoral catalana entre les ciutats de Barcelona i Tarragona permeten als autors elaborar una síntesi del desenvolupament del poblament romà en aquesta zona, emmarcant-la dins el panorama històric global del nord-est de la Tarraconense. Es valoren els moments inicials de conquesta i organització del territori, així com les transformacions esdevingudes durant l'època d'August i l'alt i el baix imperi.

Résumé

Les recherches réalisées au cours de ces dernières années a le long de la côte catalane entre les villes de Barcelone et Tarragone ont permis aux auteurs d'esquisser le développement du peuplement romain dans cette région, dans le cadre historique global du nord-est de la Tarraconaise.

On y met en valeur les débuts de la conquête et de l'organisation du territoire, et les transformations qui eurent lieu pendant le temps d'Auguste et le haut et bas empire.

INTRODUCCIÓ

Els estudis arqueològics recents de l'àrea central del litoral català (actuals comarques penedesenques del Baix Penedès i del Garraf) s'han centrat especialment en els problemes plantejats pel poblament d'època protohistòrica. Aquest interès ha donat lloc a l'excavació de nuclis extensos i d'alguns petits assentaments.

Paral·lelament, s'ha concedit una especial atenció a la distribució espacial d'aquests nuclis i a l'evolució del paisatge rural antic. Tot això ha permès configurar un panorama ampli tant a nivell cronològic com de les formes de poblament i explotació d'aquest territori en època ibèrica.

La situació no era ni molt menys la mateixa pel que respecta al coneixement del poblament d'època romana. Fa una dècada, dins de l'àrea geogràfica mencionada sols era objecte d'estudi sistemàtic la

villa de Darró (Vilanova i la Geltrú). Exceptuant aquest jaciment, la bibliografia existent es limitava a dades descontextualitzades resultat de prospeccions no sistemàtiques, informacions antigues impossibles de verificar, troballes aïllades, etc. Un bon exemple de les limitacions imposades per les deficiències d'aquestes informacions el proporciona la *villa* del Vilarenc (Calafell), que va ser el primer establiment rural romà excavat a Catalunya d'una forma científica (Pujol, 1885). La campanya que s'hi va realitzar l'any 1883 va permetre descobrir estructures pertanyents a una *villa* de certa importància, provista d'un sector termal. La planta llavors publicada ha estat reproduïda repetidament a la bibliografia posterior sobre *villae*, món rural o arquitectura romana a Catalunya (Llanas, 1891; Puig, Falguera, Goday, 1909; Puig, 1934, 240-241; Taracena, 1944, 336; Balil, 1953; Berges, Santacana, 1969-1970). Malgrat això, el Vilarenc no ha tornat a ser objecte de

*Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia. Universitat de Barcelona. C/ Baldiri Reixac, s/n. 08028 Barcelona.

**Servei d'Arqueologia. Generalitat de Catalunya. C/ Portaferriça, 1, 08002 Barcelona.

noves excavacions i estudis fins a partir del 1988, limitant-se la informació disponible fins aleshores als resultats recollits un segle abans.

Les mancances que arrossegava la investigació arqueològica s'evidencien també, a un nivell diferent, en algunes síntesis recents sobre el poblament rural romà a la península ibèrica. Aquest és el cas de l'estudi de J.-G. Gorges, que a pesar de la seva indubtable vàlua resulta excessivament genèric i poc adequat per a una anàlisi territorial detallada (Gorges, 1977). Concretament, respecte a la zona central del litoral català, Gorges sols va poder accedir a informació antiga i fragmentària, fruit del treball anterior d'erudits locals i d'actuacions aïllades d'alguns investigadors.

Aquesta absència d'excavacions i estudis actualitzats impossibilitava donar resposta a una sèrie de qüestions relacionades amb l'anàlisi del territori, com les fases del poblament romà, els models de distribució espacial o la tipologia dels assentaments.

Aquest panorama ha començat a modificar-se lentament en els darrers anys gràcies a l'activitat de diversos investigadors, que ha comportat la reanudació ja esmentada de les excavacions a Darró i el Vilarenc, la realització d'algunes intervencions puntuals a d'altres assentaments romans, la prospecció continuada del territori i la valoració de troballes anteriors. La multiplicitat i diversitat de les noves dades disponibles ens permet plantejar hipòtesis sobre les formes i cronologia de l'ocupació i explotació romanes en aquesta zona, així com emmarcar-les dins del panorama general de la romanització del nord-est de la Tarraconense.

La comprensió d'aquesta problemàtica no pot deslligar-se d'un major coneixement de l'estructura imperial romana, que ajustava les seves formes d'intervenció sobre les societats conquerides a les especificitats d'aquestes. En el cas concret de la zona que aquí considerem, la seva situació propera a *Tarraco* (Tarragona), base principal i més antiga de la conquesta junt a *Emporion* (Empúries), la converteix en una àrea privilegiada per al coneixement de les formes i ritmes de la intervenció romana al nostre país. Es a dir, que permet una visió del procés, subsegüent a la conquesta, d'organització administrativa i explotació econòmica d'un determinat territori al llarg del temps, dins del món romà, fins al baix imperi. Les limitacions que, per altra banda, pot presentar aquest panorama obeeixen en gran part a l'estat encara no prou desenvolupat de les investigacions, que tanmateix permet ja avançar algunes hipòtesis.

EL MARC GEOGRÀFIC

La zona objecte d'estudi està constituïda per la franja litoral, d'uns 40 kilòmetres de longitud, corresponent a les comarques del Garraf (província de Barcelona) i del Baix Penedès (província de Tarragona), àrea geogràfica condicionada sobretot per la presència del massís muntanyós de Garraf (Fig. 1). Aquest accident geogràfic, format majoritàriament per roques calcàries i dolomítiques del període cretàic, perllonga la serralada litoral catalana cap el sud i constitueix un eix, orientat en direcció nord-est/sud-oest, que separa les terres planes interiors del Penedès de les de la costa. A l'extrem occidental, en els termes municipals de Calafell i el Vendrell, les estríbacions del massís perden alçada gradualment fins a desaparèixer i permetre el contacte del litoral amb la depressió interior penedesenca. Aquesta depressió constitueix una via natural de comunicació que ha estat aprofitada al llarg dels segles com a camí de penetració vers els territoris del centre i nord de Catalunya, a través del curs fluvial del Llobregat i de la depressió del Vallès, respectivament.

El límit occidental d'aquesta franja del litoral català l'estableixen les estríbacions de la serra del Montmell, prolongació meridional de l'anomenat bloc muntanyós del Gaià, que separa la depressió del Penedès de la comarca del Camp de Tarragona.

Geològicament, la zona estudiada presenta terres quaternàries, constituïdes bàsicament per argilles vermelloses i còdols calcaris, que proporcionen bones terres de conreu de secà. De forma dispersa afloren materials més antics, del miocè, constituïts per sorres, sorrenques, calcàries i margues, que es presenten formant petites elevacions generalment no superiors als 100 metres sobre el nivell del mar, de relleu suau i poc destacades respecte al terreny circumdant.

La costa és bastant rectilínea, amb escasses cales i abrics naturals, i formada per platges generalment de sorres fines i aigües poc profundes, interrompudes de tant en tant per estríbacions muntanyoses que arriben fins al mar. Sols el puig de Sitges, sobre el que s'alça el nucli antic d'aquesta població, reuneix unes certes condicions de port natural, tot i que de petites dimensions, ja que ofereix protecció front els vents del nord-est. Per altra banda, està documentada històricament l'existència fins a l'època moderna d'una sèrie d'aiguamolls litorals situats al llarg de la línia de la costa, actualment dessecats gairebé en la seva totalitat.

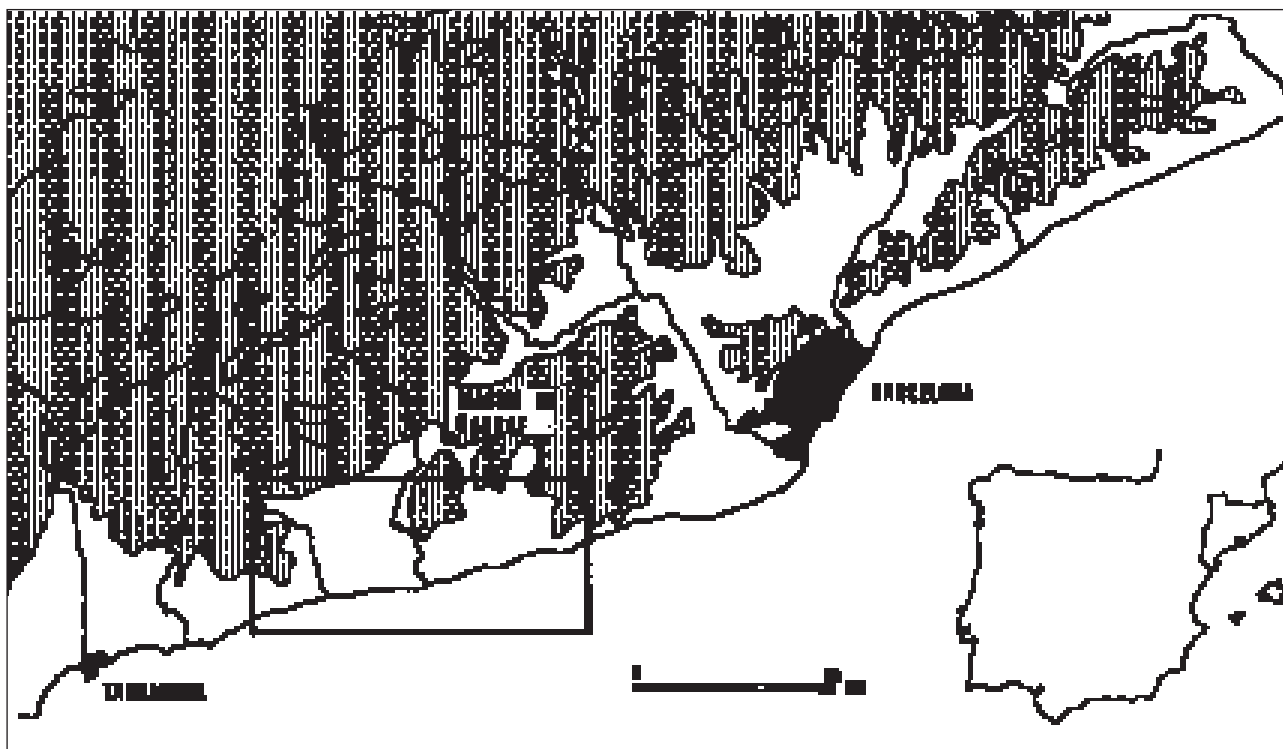

Fig. 1. Localització de la zona estudiada.

La xarxa hidrogràfica està formada per cursos d'aigua curts i torrencials, a excepció del riu Foix, la conca del qual drena una bona part de l'àrea central del Penedès. El sector muntanyós oriental del massís de Garraf és drenat per la riera de Ribes, mentre que en el sector occidental destaquen els torrents de la Cobertera i de Montpeó -principals cursos del terme de Calafell- i especialment la riera de la Bisbal, d'àmplia conca originada en el massís del Montmell.

EL POBLAMENT INDIGENA

A la zona objecte d'anàlisi han estat excavats varis assentaments ibèrics que, juntament amb la informació proporcionada per prospeccions superficials, permeten conèixer algunes característiques del poblament pre-romà. Amb les dades actuals, es pot afirmar que aquest poblament està plenament estructurat a partir dels segles V-I a.C.

S'han efectuat excavacions, que continuen actualment, en els poblats de Darró a Vilanova i la Geltrú (López, Ferrer, 1984; López, Fierro, 1988a; 1988b; López, 1993; López, Fierro, Caixal, Castellano, 1992) i d'Alorda Park a Calafell (Sanmartí, Santacana, 1986b; 1987a; 1987b; 1987c; 1991; 1992). En el sector occidental, un xic vers l'interior,

s'ha localitzat el poblat de les Masies de Sant Miquel a Banyeres (Carrasco, Revilla, Pallejá, 1990), que molt probablement estava relacionat amb la necròpoli paleoibèrica de Can Canyís (Vilaseca, Solé, Mañé, 1963). Recentment s'han posat en valor les troballes ceràmiques del puig de Sitges, actualment ocupat pel nucli antic d'aquesta població, on probablement existiria també un poblat (Garcia, Miret, Miret, 1989).

Contemporàniament a aquests assentaments, que per les seves característiques poden qualificar-se de "poblats", n'existien d'altres més nombrosos i petits, situats a distàncies a l'entorn del quilòmetre entre si, que són poc coneguts encara, ja que els intents de documentar-los arqueològicament no han estat fins al moment prou satisfactoris. Les úniques excepcions són els jaciments de l'Argilera a Calafell (Sanmartí, Santacana, Serra, 1984), de l'Albornar a Santa Oliva (Benet, Burés, *et al.*, 1992; Macias, Remolà, 1993) i del barranc del Prat a la Juncosa de Montmell (Burés, Macias *et al.*, 1993). Tot i que pot ser perillós pretendre establir l'extensió i característiques del conjunt d'aquest tipus d'assentaments sense disposar de més dades provinents d'excavacions, sembla clar, tant per criteris topogràfics, com de distribució espacial d'aquests nuclis i de localització i dispersió dels seus materials superficials, que es tracta d'assentaments d'una entitat molt menor a la dels "poblats" anterior-

Fig. 2. Habitatges ibèrics tardans de Darró (Vilanova i la Gestrú).

ment esmentats (Sanmartí, Santacana, 1986a; Sanmartí, Santacana, Serra, 1984; Miret, 1986).

¿Com es manifesta l'impacte de la dominació romana en els assentaments indígenes? Cal remarcar, en primer lloc, que cap nucli sembla desaparèixer per aquesta causa durant les darreries del segle III a.C. o la primera meitat del II a.C. Tanmateix, la situació no era evidentment la mateixa abans que després de la conquesta, i bona prova d'això són les radicals transformacions urbanístiques documentades a Darró. Aquest poblat ibèric devia ocupar fonamentalment el turó de Sant Gervasi i alguns punts propers al seu voltant, però a l'entorn del 180 a.C. s'ocupà decididament la plana al peu del turó, mitjançant una sèrie d'habitatges sobreposats a estructures anteriors, dotats d'una concepció urbanística ortogonal delimitada per carrers, un d'ells porticat. Aquest sector va ser concebut de manera unitària i va perdurar fins a mitjan del segle I a.C. (Fig. 2).

Pel que fa al poblat d'Alorda Park (anomenat també de les Toixoneres o de Calafell), cap a principis del segle II a.C. es va produir l'abandonament definitiu d'un ampli sector.

Però tot i la considerable reducció de la superfície ocupada, el poblat no fou definitivament abandonat fins a les darreries d'aquell mateix segle.

El jaciment de l'Argilera sembla abandonar-se no gaire més tard, pels voltants del 100 a.C. segons els seus excavadors, o potser un quart de segle més tard (López, Fierro, 1992, nota 2). A nivell de cultura material és de destacar la presència de *dolia*, tal vegada utilitzades en substitució de les sitges documentades en època ibèrica plena en el mateix jaciment.

Pel que fa a la resta d'assentaments de petita entitat, sembla que en el sector occidental, a la comarca del Baix Penedès, desapareixen cap a finals del segle II a.C., com sembla indicar-ho l'escassa presència de ceràmica del tipus campaniana B i similars. En canvi, en el sector oriental, corresponent a la comarca del Garraf, la presència gairebé constant en tots ells -quan el nombre de materials ceràmics superficials documentats no es massa escàs- de ceràmiques campanianes A tardanes i B, així com d'imitacions, sembla indicar clarament una perduració durant el segle I a.C. En alguns d'aquests petits assentaments s'ha documentat la presència de

dolia i, fins i tot, de paviments d'*opus signinum*, fet que considerem remarcable, ja que reflexa que aquests nuclis de tradició indígena, malgrat una romanització aparent a nivell de cultura material, no van poder adaptar-se a les noves condicions socio-econòmiques imposades per la dominació romana (Miret, Sanmartí, Santacana, 1984; 1991). La data d'abandonament d'aquests petits nuclis, si més no al sector oriental, no fou la mateixa per a tots ells, ja que en alguns s'hi han trobat materials superficials d'època augustiana.

La desaparició dels antics assentaments indígenes va ser compensada per l'aparició de nous assentaments que responien a una concepció diferent de la forma d'explotació del territori. L'agricultura ibèrica de tipus camperol degué ser substituïda progressivament per una agricultura més especialitzada i de gestió centralitzada, en un procés que culminaria a l'alt imperi (Miret, Sanmartí, Santacana, 1987). ¿Com es produeix aquest procés i quines són les seves fases al litoral penedesenc?. Per respondre a aquestes qüestions és necessari plantejar-se prèviament alguns aspectes relatius a la conquesta i romanització del nord-est de la península ibèrica.

EL POBLAMENT ROMÀ

CONQUESTA I ORGANITZACIÓ DEL TERRITORI. EL CONTEXT HISTÒRIC.

Es difícil valorar els efectes i característiques inicials de la presència romana durant les dues darreres dècades del segle III a.C. i tot el segle II a.C. Les fonts documentals d'aquest període són escasses i se centren en la narració de les campanyes militars: Segona Guerra Púnica, conquesta progressiva dels territoris litorals i de l'interior de la península ibèrica, revoltes indígenes, etc. Les referències a mesures administratives són escasses i ens informen de forma molt genèrica sobre l'organització d'aquests nous territoris incorporats al domini romà. Disposem d'algunes dades sobre els nivells superiors d'aquesta administració, els principals marcs territorials o la situació i obligacions d'algunes comunitats indígenes, però no tenim informació sobre zones concretes, a excepció d'alguns nuclis que van tenir un paper destacat durant la conquesta. En aquest context, destaca la situació de *Tarraco* com base principal per a l'ocupació del nord-est peninsular. La importància d'aquest nucli militar i administratiu va tenir que influir forçosament sobre els territoris propers, modificant

les estructures socio-econòmiques indígenes. Tanmateix, seria arriscat establir uns lligams massa estrictes entre l'evolució de *Tarraco* en aquests moments inicials i la seguida per l'àrea litoral situada al nord.

Sens dubte, una divisió estricta entre una època ibèrica i una situació de "romanitat" establerta de forma immediata i radical, en funció de la conquesta, seria artificial. Que aquesta conquesta no va suposar la desaparició pura i simple dels grups indígenes a l'àrea del Penedès resulta evident, com s'ha vist al tractar del poblament ibèric. Aquest fenomen reflexa, en bona part, les característiques i motivacions inicials del sistema administratiu romà, per no parlar de les seves limitacions (Knapp, 1977; Mayer, Rodà, 1986; Keay, 1990). De fet, les dades històriques permeten caracteritzar el període que cobreix les dues darreres dècades del segle III a.C. i bona part del segle II a.C. com el de desenvolupament dels mecanismes militars i administratius que van assegurar el control romà del litoral català i de part de les terres de l'interior i de la vall de l'Ebre. En aquests primers moments, la preocupació principal sembla que va ser la de mantenir l'ordre en els territoris progressivament sotmesos. Simultàniament, ha de pensar-se en una reorganització limitada, encaminada a una explotació immediata dels recursos en funció de les necessitats i despeses del propi procés de conquesta i del govern provincial. Aquesta actuació limitada i relativament pacífica, deixant de banda intervencions puntuals com la campanya de Cató, suposa la creació d'un aparell de govern reduït. La traducció d'aquest fet a nivell territorial s'aprecia en la creació d'enclaus com Tarragona i Empúries i d'una xarxa viària de caràcter eminentment militar.

Tarraco i el seu territori

Reflex de la situació del període inicial de la conquesta és el peculiar caràcter urbanístic i funcional de *Tarraco*. En efecte, les escasses dades històriques i l'arqueologia mostren la constitució d'una base militar a finals del segle III a.C. Aquesta base té totes les característiques d'un *praesidium*: situació enlairada i fàcilment defensable sobre un promontori -on en el segle I d.C. se situarà el gran complex de culte imperial i el fòrum provincial—, control d'un port i existència de fortificacions i de bones comunicacions (Alföldy, 1978; Aquilué, Dupré, 1986; Hauschild, 1983; 1987; Aquilué, 1987; TED'A, 1989a; Pena, 1984, 77-79; Martínez, Gázquez, 1987; Ruiz

de Arbulo, 1992). Es evident, doncs, la seva destinació militar, amb el propòsit d'assegurar el domini d'una àmplia regió. La seva posició permet el control del litoral central català, però també l'accés a la depressió prelitoral, que creua Catalunya en direcció nord-est/sud-oest. A la vegada, *Tarraco* va servir de punt de suport logístic per assolir l'Ebre, principal via de penetració cap a l'interior de la península. Els successius conflictes bèl·lics amb els pobles indígenes interiors, especialment les campanyes contra els celtíbers entre els anys 155 i 133 a.C., van evidenciar el valor militar de *Tarraco* i van incrementar la seva importància dins l'estructura provincial.

Contràriament, res sabem de l'estatut jurídic de *Tarraco* o de les formes en què s'organitzaren els seus residents, itàlics i indígenes, en aquesta etapa inicial. Coneixem l'existència d'un nucli indígena molt proper al complex administratiu i militar romà, però separat d'aquest (Miró, 1987; 1988; Adserias, Burés, Miró, Ramón, en premsa). Aquest poblat ibèric sols seria integrat amb l'expansió del recinte amurallat de mitjan segle II a.C. (Aquilué, Dupré, 1986; Hauschild, 1987). La pervivència d'aquest assentament indígena junt al *praesidium*, durant varies dècades, ens mostra els límits efectius de l'actuació romana sobre les formes d'assentament i organització social indígenes.

La qüestió de la immigració itàlica ha de posar-se en relació amb el dèbil impacte inicial de la presència romana i les limitades possibilitats organitzatives del govern provincial. Es indubtable que una aportació humana, numèricament important, de grups organitzats i amb un nivell socio-cultural diferent suposaria una transformació de les pautes d'ocupació del territori. Malauradament, no disposem de suficients dades històriques, epigràfiques o arqueològiques sobre l'existència d'un fenomen de colonització en el litoral català en aquests moments inicials. D'altra banda, no seria estranya l'arribada i implantació d'un cert nombre de colons juntament amb els militars i funcionaris encarregats d'administrar les noves províncies hispanes. *Tarraco* ha proporcionat, precisament, alguns exemples d'epigrafia republicana. En qualsevol cas, no es tractaria d'un fenomen organitzat i massiu impulsat pel govern romà, sinó d'un moviment esporàdic i espontani, més d'acord amb la inestabilitat político-militar que caracteritza els inicis de la conquesta. Aquest fet, a més a més, coincidiria amb la debilitat d'efectius humans que sembla caracteritzar l'actuació romana per a sotmetre i explotar els territoris hispans (Nony, 1978,670). No és fins a les darreries del segle II a.C. i inicis del segle I a.C.

que es detecta el desenvolupament d'un poblament rural d'acord amb noves pautes en certes àrees de Catalunya: les comarques a l'entorn de Girona, el Maresme, el Vallès, el Baix Llobregat i l'àrea litoral penedesenca. En aquesta darrera zona, la desaparició o transformació de molts petits nuclis de poblament indígenes i l'aparició d'altres nous assentaments a finals del segle II a.C. i al llarg del segle I a.C. han de posar-se en relació amb aquest procés, com més endavant es detallarà.

Un altre element fonamental en l'organització del territori, la constitució d'una xarxa de comunicacions recolzada en punts forts, ha d'interpretar-se igualment en funció de necessitats político-administratives. La seva presència constitueix la plasmació del procés de conquesta i de la voluntat d'integrar uns territoris sotmesos. En aquest sentit, l'àrea del Penedès estava vertebrada pel pas de la Via Augusta, la informació disponible de la qual data d'època imperial. Una sèrie de mil·liaris documenten el pas d'aquest camí per la depressió penedesenca, en direcció a *Tarraco*. Són els mil·liaris d'*Herennius Etruscus*, trobat en terme de Subirats i de *Iulianus* a Sant Esteve de Castellet, així com els mil·liaris anepígrafs de les Gunyoles a Avinyonet (Fabre, Mayer, Rodà, 1984,165-167) i de la Devesa (Solé, 1948, 106; 1952) i del Francàs al Vendrell (Giró, 1968). Aquests dos darrers es trobaven probablement *in situ*, molt a prop d'un tram de la via existent vora el Vendrell, el traçat de la qual s'ha conservat (Giró, 1950; Estrada, 1987; Pallí, 1985).

¿Es aquesta situació el reflex d'una xarxa viària preexistent, constituïda en època republicana? No disposem de dades arqueològiques concretes, a les zones del Penedès i del Camp de Tarragona, sobre una data de formació tan antiga de la xarxa viària. Tanmateix, és difícil imaginar que el paper militar i administratiu de *Tarraco* hagués pogut desenvolupar-se sense unes bones comunicacions. Avala aquesta suposició el que coneixem del traçat viari republicà a d'altres zones de Catalunya. Aquest és el cas dels mil·liaris de *Manius Sergius*, vora Vic (Fabre, Mayer, Rodà, 1984,175-176, 181), i de *Quintus Fabius Labeo* a Lleida (Fabre, Mayer, Rodà, 1985,80). Aquests testimonis assenyalen l'existència de vies interiors de caràcter militar cap el 120-110 a.C., vies que devien enllaçar amb *Tarraco*. De fet, la xarxa viària imperial, tal i com es va constituir en època d'August, reproduceix aquests eixos inicials. Una gran via, provinent d'Itàlia, creuava l'interior de Catalunya en sentit nord-est/sud-oest per la depressió prelitoral del Penedès, fins assolir la costa de *Tarraco* i des d'allí seguir la

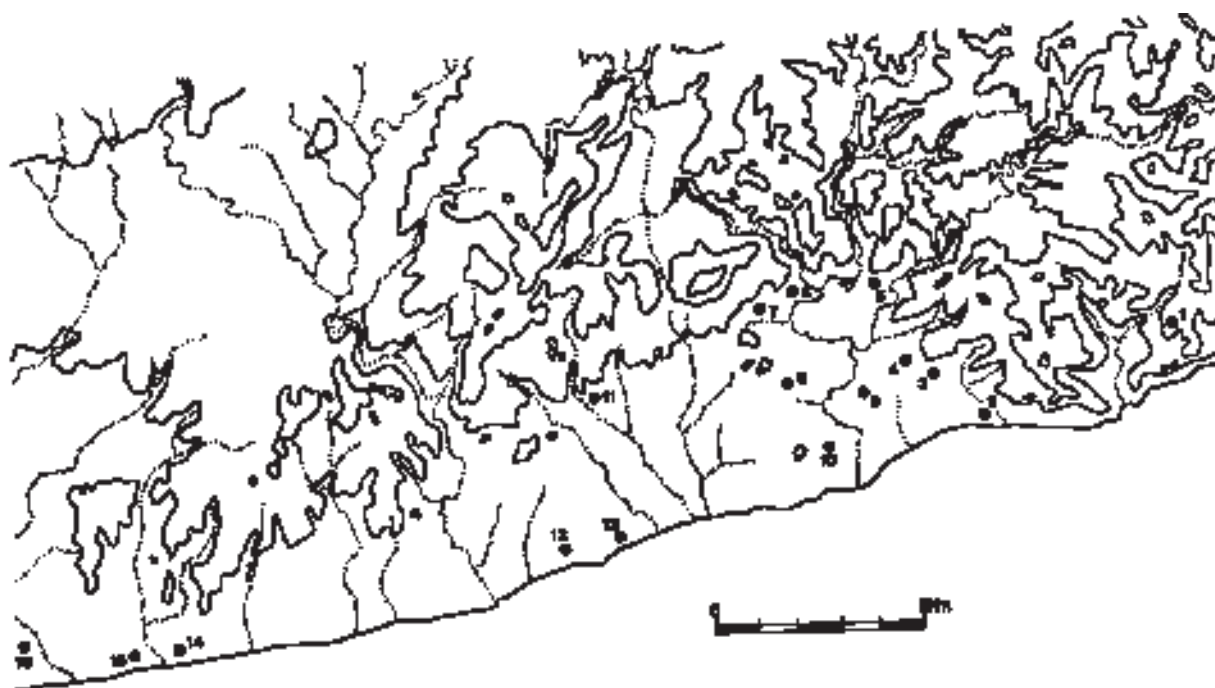

Fig. 3. Principals nous assentaments romano-republicans 1. Ca l'Amell; 2. Les Forques; 3. Fondo de Sant Quintí; 4. El Bosquet; 5. Casa Roja; 6. Sant Pau; 7. Allò en Ros; 8. La Pedra Encantada; 9. Can Baró; 10. Can Girona; 11. Pujada del Mas d'en Perris; 12. Darró; 13. Racó de Santa Llúcia; 14. Alorda Park; 15. El Vilarenc; 16. Torrent de Mar Güell.

costa lleuantina de la península ibèrica. Una altra via, també documentada en època augustiana, comunicava *Tarraco* amb *Ilerda* (Lleida), permetent des d'allí l'accés a la vall mitja de l'Ebre i a *Caesaraugusta* (Saragossa). Aquesta organització de les comunicacions era un element central en la reorganització d'August, que reforça la posició de *Tarraco* en l'estructura provincial i la relaciona amb les noves colònies de *Caesaraugusta* i *Barcino*, fundades després de les Guerres Càntabres (Le Roux, 1982).

Probablement han de posar-se en relació amb aquesta actuació d'època republicana les obres de fortificació realitzades pels romans a l'assentament ibèric d'Olèrdola, recentment datades cap a finals del segle II a.C. La situació estratègica d'aquest enclau permetia el control de l'eix viari al seu pas per la depressió penedesenca, al temps que disposava d'una comunicació directa amb el litoral a través de la vall de la riera de Ribes (Batista, Molist, Rovira, 1991; Ferrer, 1949).

La sistematització de la xarxa viària afectaria especialment el territori que envoltava *Tarraco* i constituiria un dels fets principals de les darreres dècades del segle II a.C., en el marc d'una àmplia reorganització provincial un cop finalitzades les Guerres Cèltiques. Aquest procés fou paral·lel a la potenciació del paper de la ciutat com centre administratiu i

comunitat urbana, superant la simple funció de *praesidium* de l'etapa inicial de la conquesta.

EL POBLAMENT D'ÈPOCA REPUBLICANA

Com ja s'ha assenyalat, algunes dades arqueològiques fan pensar en una incipient transformació del paisatge rural del territori litoral penedesenc des de mitjan segle II a.C. Aquest fenomen ha estat detectat especialment en el seu sector oriental, on es constata durant la segona meitat del segle II a.C. i primera meitat del segle I a.C. l'aparició d'una sèrie de nous assentaments. Es tracta d'establiments aparentment de petita entitat, molt propers entre si (entre 800 i 1300 metres generalment) i que ocupen els espais buits no ocupats pels assentaments ibèrics preexistents, als peus de les elevacions cretàtiques i miocèniques o junt a les planes (Fig. 3). Entre aquests nuclis esmentem els de Ca l'Amell (Miret, 1992) i les Forques (Miret, Miret, 1981 a Sitges, els del Bosquet (Bosch, Miret, 1987), Casa Roja, la Pedra Encantada, Can Baró, Sant Pau (Miret, Miret, 1983) i Allò en Ros (Ferrer, Risch, Miret, Carbonell, 1983-1985 a Sant Pere de Ribes, i el del Racó de Santa Llúcia (López, Ferrer, 1982) a Vilanova i la Geltrú.

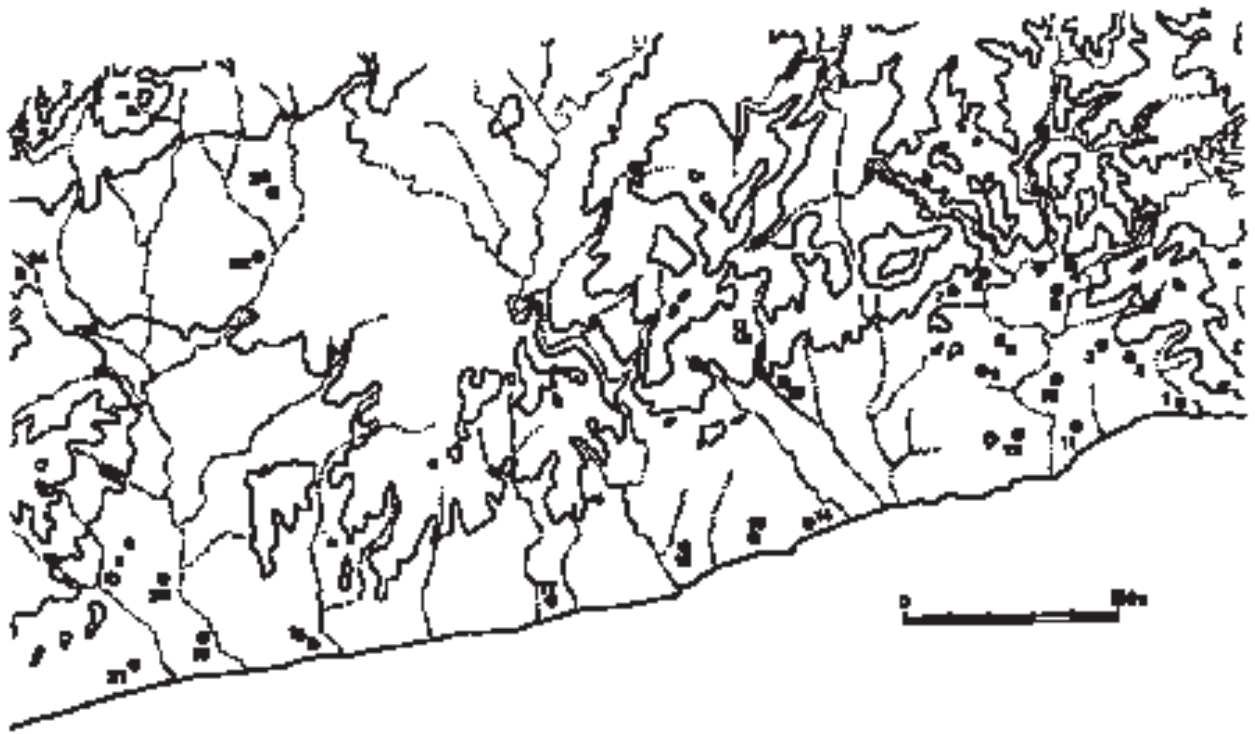

Fig. 4. Principals assentaments existents en època d'August i l'alt imperi 1. Les Forques; 2. Fondo de Sant Quintí; 3. El Bosquet; 4. Casa Roja; 5. Garrofer de la Cisterna; 6. Sant Pau; 7. Allò en Ros; 8. Can Coll; 9. La Pedra Encantada; 10. Can Baró; 11. El Vinyet; 12. Can Girona; 13. PUjada del Mas d'en Perris; 14. Darró; 15. Racó de Santa Llúcia; 16. Castell de Cubelles; 17. Cunit; 18. El Vilarenc; 19. Torrent de Mar Güell; 20. Karting Club Vendrell; 21. Creu de Coma-ruga; 22. Masies de Sant Miquel; 23. Els Arcs; 24. Cal Xico.

L'entitat i característiques arquitectòniques d'aquests nuclis són desconegudes. En alguns d'ells es coneixen estructures constructives formades per murs en encofrat i paviments d'*opus signinum*, però la manca d'excavacions impideix precisar la cronologia concreta d'aquestes restes, que podria no ser republicana, sinó d'època augustiana o alt imperial. En qualsevol cas, aquests establiments semblen caracteritzar-se per una entitat modesta i una orientació fonamentalment productiva al llarg de la seva existència. Un tret comú és la continuïtat de l'ocupació al llarg de l'època imperial, prolongant-se en alguns casos fins a l'antiguitat tardana.

Es difícil precisar el significat i característiques d'aquest nou poblament, paral·lel a la fase final dels assentaments ibèrics existents en aquesta zona com a mínim des dels segles V-IV a.C. Cal plantejar-se si es tracta de nous establiments indígenes que, a diferència dels altres anteriors, aconseguiren adaptar-se a les condicions creades per la conquesta romana o si, pel contrari, ens trobem davant l'expressió arqueològica d'una colonització. Algunes àrees de Catalunya on s'ha avançat en el coneixement del poblament romà, com el Baix Llobregat i el Barcelonès

(Blajot, Granados *et al.* 1984), el Maresme (Prevosti, 1981a;1981b;1984) o les comarques gironines (Nolla,Casas, 1984; Nolla,Sanmartí, 1984), mostren una ocupació rural republicana similar. Això fa pensar que, a les darreries del segle II a.C. i inicis del segle I a.C., la implantació romana va modificar el caràcter del país, amb el desenvolupament d'un nou model d'ocupació i explotació econòmica del medi rural. Aquest procés seria paral·lel a l'aparició de nuclis urbans (*Gerunda, Iluro, Baetulo*) i al desenvolupament de la immigració itàlica (Nolla, Casas, 1984; Mayer, Rodà, 1986; Guitart, 1976). Es també a partir de la segona meitat del segle II a.C. quan es documenta a l'*Ager Tarraconensis* l'aparició de nous hàbitats rurals, com la villa del Moro a Torredembarra (Terré, 1987; 1993; Keay, 1987b; Keay, Carreté, Millet, 1989).

En el litoral penedesenc, com s'ha vist, es produeix l'aparició d'establiments nous que perduren al llarg de l'època imperial i que, a partir d'un moment indeterminat, disposen d'estructures arquitectòniques i tecnologia plenament romanes. Una altra qüestió, encara de difícil resposta, és la de quin és la tipologia inicial d'aquests hàbitats. En la major part dels casos, sembla que es tracta de *villae* de

Fig. 5. Planta de la vil·la augustiana del Vilarenc (Calafell).

poca entitat que controlen reduïdes extensions de terres. No disposem d'elements per saber si tots aquests establiments tenien unes característiques homogènies. En general, pot pensar-se en un poblament de petites granges o factories, residències de grups humans petits -possiblement el nucli domèstic- i amb una organització i entitat arquitectònica modestes. L'evolució socio-econòmica d'aquesta zona suposarà, posteriorment, la conversió d'alguns d'aquests establiments en *villae* notables, centres d'explotacions de major tamany i amb una complexa organització arquitectònica i econòmica. El seu desenvolupament és evident des d'època d'August. Pel contrari, la pervivència d'alguns assentaments sense grans modificacions pot interpretar-se com el resultat de la seva integració en explotacions majors. D'altres acabaran per desaparèixer en algun moment del període alt imperial, com és el cas del Bosquet (Sant Pere de Ribes).

El sector occidental de la zona estudiada presenta una situació diferent. En els termes municipals de Calafell i el Vendrell no hi ha evidències tan clares de la implantació d'aquest nou poblament. Com assentaments republicans podem citar -ambdós, però, junt a nuclis ibèrics preexistents- els del torrent de Mar Güell (el Vendrell) i el del Vilarenc (Calafell), que esdevingueren notables *villae* en època alt imperial.

Recentment s'ha identificat un establiment republicà sobreposat a les construccions ibèriques en el poblat d'Alorda Park (Calafell). Es tracta d'una construcció de planta rectangular, de petites dimensions i entitat arquitectònica modesta, però amb una distribució cuidadosa d'espais al voltant d'un pati central, organització que respon a un model d'hàbitat rural italià dels segles II-I a.C. La cronologia inicial d'aquesta construcció localitzada a Alorda Park és difícil de precisar, però possiblement estigués situada entre finals del segle II a.C. i els inicis del segle I a.C., perdurant fins al canvi d'Era. En aquesta fase final possiblement estaria vinculat (dependent) amb el proper establiment del Vilarenc, ja que el material amfòric (Pascual 1, Tarraconense 1, Dressel 2-4) y les *tegulae* (amb la marca CN. BEN...) que es va recuperar a la campanya del 1992 en aquest jaciment prové de l'alfar del Vilarenc (agraïm aquesta informació a J. Pou i J. Santacana, codirectors de l'excavació).

El mateix tipus de poblament sembla detectar-se a l'interior de la plana penedesenca, com per exemple a la Vinya d'en Rovira de Sant Jaume dels Domenys) (Miret, Sanmartí, Santacana, 1987, làm. 8).

L'ÉPOCA D'AUGUST I L'ALT IMPERI

Les transformacions generals que sofreix la península ibèrica en aquests períodes s'aprecien

Fig. 6. Restes de l'aqüeducte de la vil·la dels Arcs (Sant Jaume dels Domenys).

igualment a les zones properes a *Tarraco* i al litoral del Penedès. De fet, serà sota el govern d'August quan es constituirà el model de paisatge rural que caracteritzarà també al període alt imperial.

La configuració d'aquest paisatge es caracteritza, en primer lloc, per l'aparició de nous assentaments i per la desaparició definitiva dels darrers nuclis supervivents d'origen indígena (Fig. 4). En canvi, la major part dels assentaments republicans perduraran al llarg de l'alt imperi. Més important, per les seves conseqüències socioeconòmiques, és el desenvolupament d'importants *villae*. La més ben coneguda en el litoral penedesenc és la de Darró (Vilanova i la Geltrú), la fundació de la qual se situaria en el darrer terç del segle I a.C. (López, Fierro, 1988a;1992). No coneixem l'entitat d'aquest primer establiment, ja que va patir nombroses reformes en època imperial, però sabem que aquesta fase inclou la creació d'una terrisseria, com més endavant es detallarà, indicatiu del desenvolupament d'una agricultura de vinya excedentària, paral·lela a la implantació de l'hàbitat.

Un altre exemple és la també ja mencionada *villa* del Vilarenc (Calafell). En aquest lloc, les inter-

vencions realitzades a partir del 1988 han posat al descobert una edificació situada uns 200 metres al nord-oest de les construccions romanes que havien estat descobertes l'any 1883. Aquest nou conjunt recentment descobert tenia una àrea termal i diverses habitacions dotades d'hipocaustes (Fig. 5), que indiquen clarament l'existència d'un sector residencial cuidadosament planificat. No estem en condicions de precisar exactament la seva cronologia, ja que molt a la vora existia un petit assentament ibèric i és possible que hi hagués hagut un nucli romano-republicà. Amb tot, creiem que la fase constructiva principal ha de situar-se en època d'August, podent-se interpretar com indicatiu d'una profunda transformació socio-econòmica. L'ocupació d'aquest primer nucli es va prolongar fins al darrer terç del segle I d.C., sent aleshores substituït per la *villa* descoberta al 1883 (Palet, Pou, Revilla, 1990;1993).

Altres assentaments, la major part d'ells no excavats, presenten característiques que fan pensar en hàbitats de la mateixa importància i cronologia. Entre aquests, destaquem el Vinyet (Sitges) (Ferrer, 1945-1946; 1951; 1955) i el castell de Cubelles (Bellmunt, 1964-1965), en els sectors oriental i central, res-

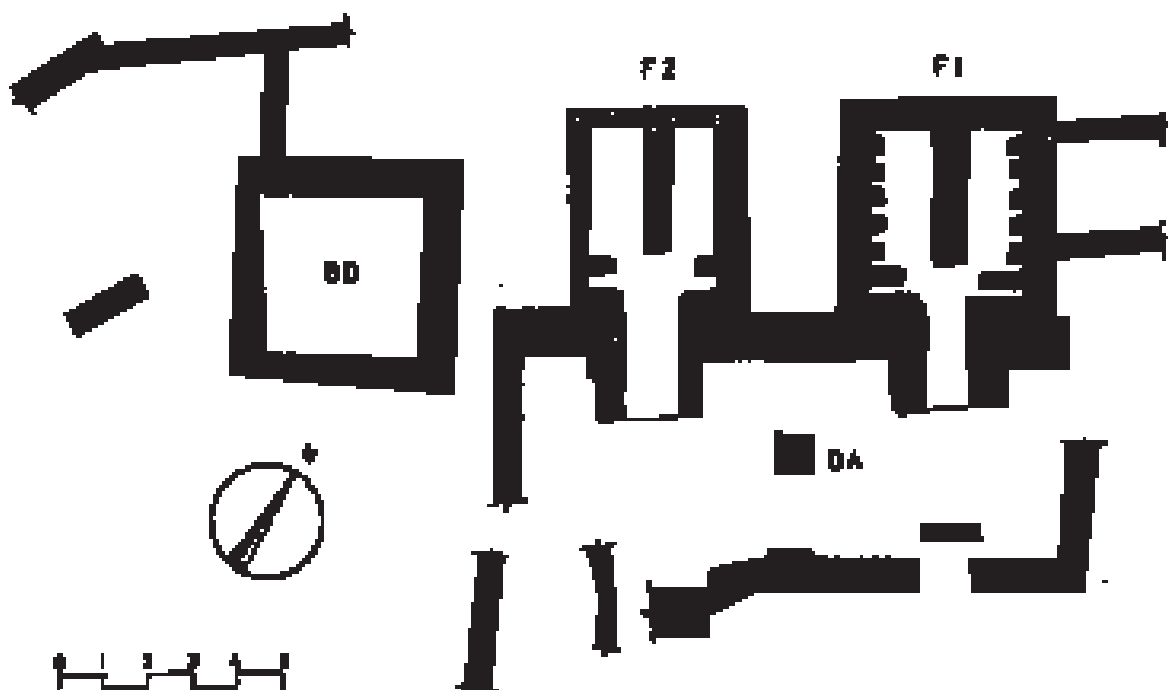

Fig. 7. Terrisseria de la vil·la de Darró (Vilanova i la Geltrú), amb dos forns, una àrea de servei i una bassa de decantació.

pectivament, de la zona estudiada. A ponent, més allunyats de la línia de la costa, hi ha els nuclis del torrent de Mar Güell i del Karting Club, al Vendrell, el dels Arcs a Sant Jaume dels Domenys amb les restes d'un aqüeducte (Fig. 6). (Ferrer, 1944; Tarrada, 1981; Solé 1948, 104-106; 1952, núm. 427; Gorges, 1977,417), Cal Xico a la Bisbal del Penedès (Solé, 1948,101-103;1952,núm. 312; Gorges, 1977,410) i les Masies de Sant Miquel a Banyeres (Sanmartí,Santacana, 1986a, 240, fig. 4).

Tots aquests establiments tenen característiques que els distingeixen clarament dels petits nuclis agrícoles tardo-republicans i d'alguns també modestos d'època augustiana, com el del Garrofer de la Cisterna a Sant Pere de Ribes (Gorges, 1977, 221; García,Lezana, Miret, Moragas, 1991; 1993). En primer lloc, es distingeixen per la seva localització. Enfront de la preferència anterior per llocs a peu de muntanya dominant extensions reduïdes, es tendeix ara a preferir una situació central en les planes, controlant zones més àmplies i a prop de cursos d'aigua. Al mateix temps, s'observa una distribució més regular i unes majors distàncies entre els nuclis.

Hi ha indicis també de la major entitat que caracteritza a aquests nous assentaments. Malgrat la manca d'excavacions, gairebé tots ells mostren alguns elements arquitectònics d'una certa rellevàn-

cia: paviments en *opus signinum*, decoració pictòrica mural (castell de Cubelles, Darró, el Vinyet, Sant Pau), mosaics (El Vinyet, Darró), paviments de marbre i columnes (castell de Cubelles, Darró), cisternes (El Vilarenc), aqüeductes (Els Arcs), ponts (Vinya d'en Rovira i Sant Esteve de Castellet) (Tarrada, 1981, 250-252; Pallí, 1985,166; Virella, 1983, 56-61) i termes (El Vilarenc, tant a l'edificació excavada el 1883 com en la recentment descoberta). A l'església parroquial de Cunit hi ha una pilastra de marbre reutilitzada com a material constructiu (Sanmartí,Santacana, 1986a, 238). D'especial interès són els fragments de terracuites arquitectòniques recuperades al Vilarenc (Dupré, 1987; Dupré, Revilla, 1991) i a Tomoví (La Bisbal del Penedès) (Sabaté, 1987), fabricades a l'àrea de Roma i rarament exportades fora d'Itàlia, que segurament arribarien a aquesta zona a través de *Tarraco*.

D'altres elements que poden interpretar-se en el mateix sentit són les troballes epigràfiques efectuades al jaciments de les Masies de Sant Miquel (Alföldy, 1975,931; Vives, 1971,77), Sant Esteve de Castellet (Fabre, Mayer, Rodà, 1984,6), castell de Castellet (Fabre, Mayer, Rodà, 1984,8), Darró (Fabre, Mayer, Rodà 1984,9; Alföldy, 1975,932; Vives, 1971,1010) i Allò en Ros (Fabre, Mayer, Rodà, 1984,7).

L'existència de tots aquests elements evidencia una nova pràctica arquitectònica, plena-

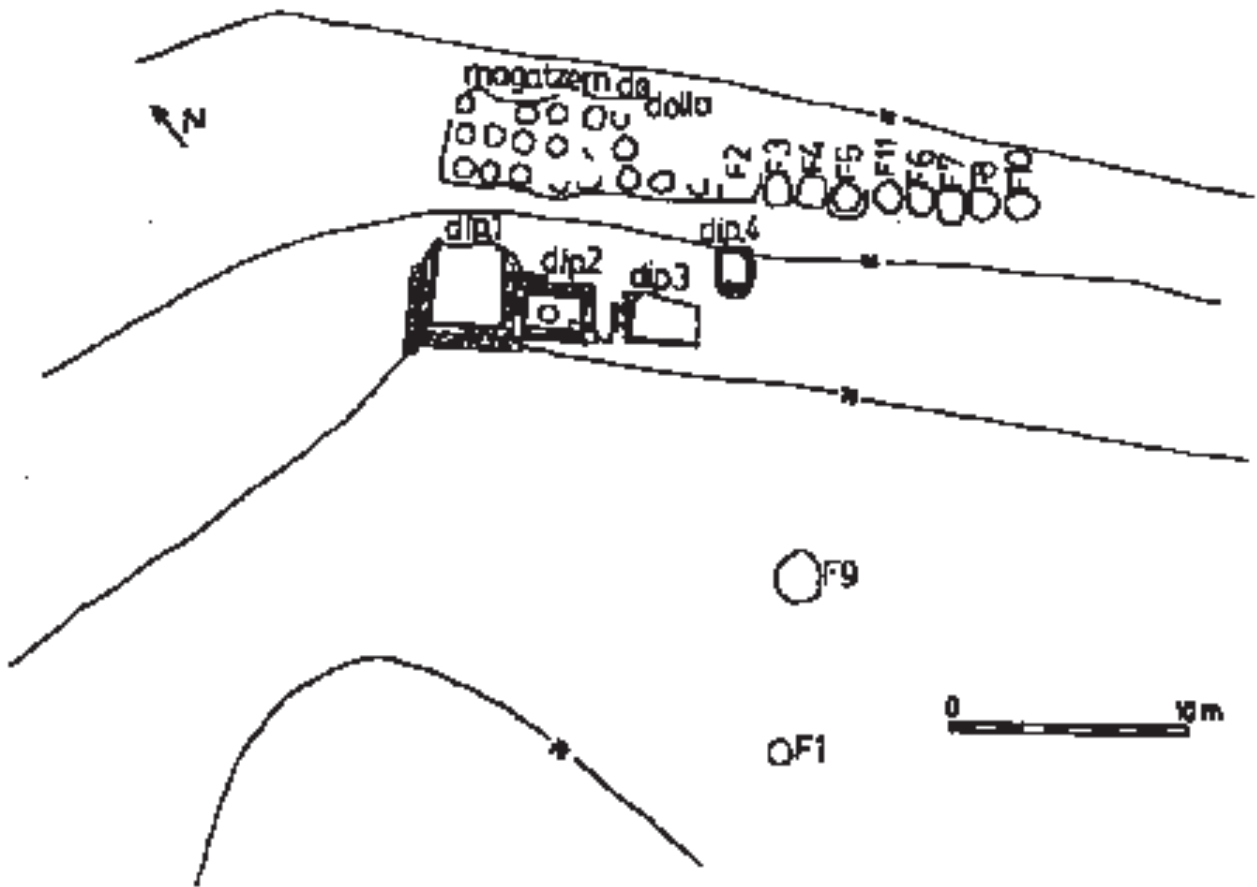

Fig. 8. Planta dels dipòsits i magatzem de *dolia* del Bosquet (San Pere de Ribes).

ment romana pel que respecta a les solucions tècniques i als programes aplicats a l'arquitectura domèstica (sistemes de calefacció, abastiment d'aigua, ornamentació, etc.) (Adam, 1984). Aquests programes són el resultat de la difusió d'uns models ideològics i socials que converteixen a la *villa* romana en l'expressió d'un ordre social. Es tracta, en resum, d'una arquitectura rural nova, els models de la qual es van desenvolupar a Itàlia a finals de la república romana e inicis de l'Imperi i van ser exportats a les províncies, on es van convertir en l'expressió d'una profunda transformació socio-econòmica i cultural.

Les dimensions, estructura i organització que caracteritzen a aquests assentaments suposen, paral·lelament, la introducció de noves formes econòmiques i l'organització d'un nou paisatge rural estructurat en funció d'aquesta unitat residencial i econòmica que és la *villa*.

La creació de *villae* suposava, en primer lloc, unes inversions a gran escala a fi d'habilitar el conjunt edificat com a residència, d'acord amb els

models d'estatus social i d'organització de la vida domèstica propis de la societat romana. Això es reflexa en la presència de banys, mosaics, ornamentació arquitectònica, etc. Tots aquests elements creen a la vegada les seves pròpies necessitats tècniques i funcionals, com els aqüeductes o les cisternes utilitzades per a l'abastiment d'aigua.

Per altra banda, també eren necessàries inversions destinades a la transformació del terreny per a la seva explotació d'acord amb noves pràctiques agrícoles. Prova d'això són els treballs de drenatge i aterrament realitzats en un sector del Vilarenc en relació amb el caràcter pantanós e inestable de l'antiga línia de costa. Canalitzacions de drenatge han estat detectades en aquest jaciment en part durant la campanya del 1988 i, anteriorment, amb motiu de la construcció d'un conjunt de vivendes vora l'actual via del ferrocarril (informació facilitada per Joan Santacana). A aquest exemple cal sumar-hi les dessecacions practicades a Darró, necessàries per a la implantació de l'establiment i l'alfar romans (López, Fierro, 1990).

D'un gran interès és el fet de l'existència, en les *villae* millor conegudes, de la infraestructura i l'equipament tecnològic indispensables per a la introducció del nou tipus d'agricultura: dipòsits, magatzems de *dolia* i premses (se'n va documentar una a l'edifici excavat el 1883 al Vilarenc). Aquesta vinculació entre *villae* i noves formes econòmiques es fa més evident a través de la implantació dels escassos tallers ceràmics coneguts a la zona. A Darró coneixem un dels millors exemples d'instal·lació dedicada a la producció de ceràmica i àmfores vinàries del litoral català (Fig. 7). La terrisseria, construïda en època augustiana, respon a principis organitzatius i tècnics plenament romans: bateria de dos forns de planta rectangular i grans dimensions, àrea de servei comuna i un dipòsit de decantació. L'activitat d'aquest centre productiu, en el que van fabricar-se les formes amfòriques Pascual 1, Dressel 2-4 i Dressel 7-11, es va prolongar fins a les darreries del segle I d.C. (López, Batista, Zucchitelo, 1987; López 1989; 1993). Per la seva part, al Vilarenc s'ha detectat la presència de grans abocadors de mate-

rials amfòrics, amb tipus vinaris o possiblement destinats a aquesta fi: Pascual 1, Dressel 2-4, Dressel 7-11 i Oberaden 74, la mateixa gamma de formes fabricades pel taller de Tivissa (Nolla, Padró, Sanmartí, 1980; Revilla, 1987; 1993). A més d'una producció amfòrica destinada a satisfer les necessitats d'exportació de l'excedent vinícola, en ambdues terrisseries s'hi va fabricar també vaixel·la de taula i de cuina, així com materials de construcció.

Aquesta situació reflexa la posició privilegiada de la *villa* com centre de gestió i organització de les activitats d'una explotació agrícola i on es concentren la majoria d'instal·lacions i processos productius. Aquesta vinculació entre *villae* i terrisseries és característica de l'organització del procés productiu a la Catalunya romana (Prevosti, 1981b, 538), front a les concentracions quasi industrials de ceramistes que es troben a les Gàl·lies (Duhamel, 1975). A la vegada, aquest panorama d'inversions, tecnologia nova i transformacions del territori respon a una modificació de les estructures i dimensions de l'explotació i de la propietat en el medi rural. De fet, el període augustià

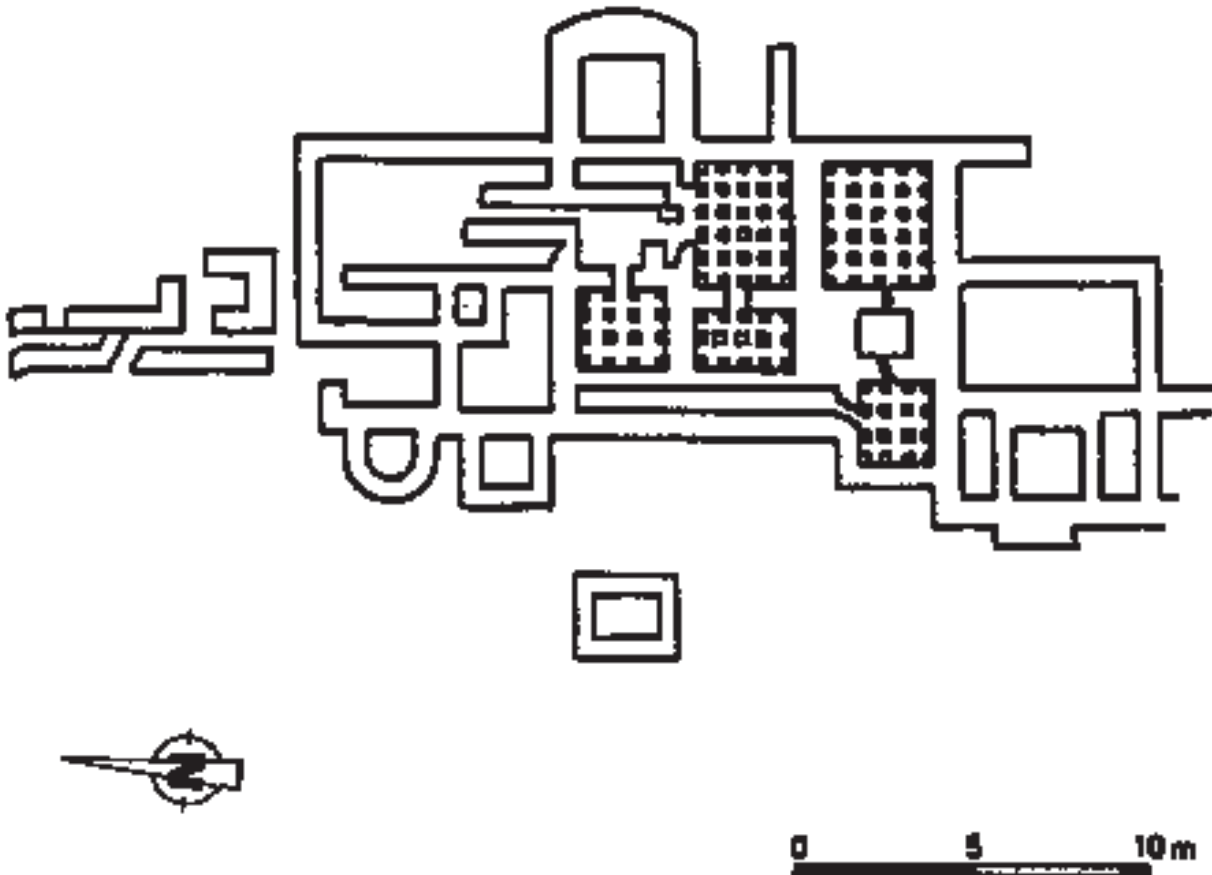

Fig. 9. Planta de la vil·la alt imperial del Vilarenc (Calafell).

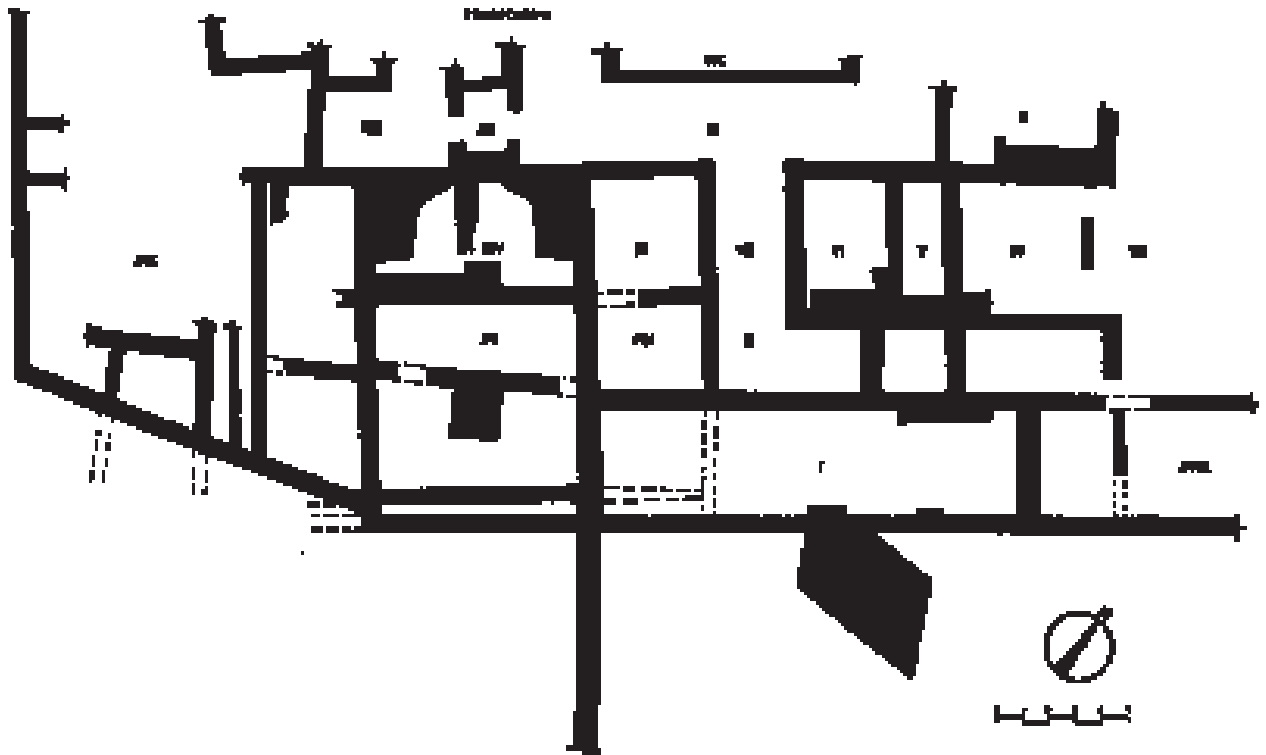

Fig. 10. Sobreposició d'estructures dels segles II-V d.C. a la zona residencial de la vil·la de Darró (Vilanova i la Geltrú).

mostra la implantació a diverses àrees del litoral nord-est de la Tarraconense (Maresme, Vallès, Baix Llobregat, Baix Ebre...) d'un model d'agricultura nou. Aquest model es basa en explotacions capaces d'especialitzar-se i produir un excedent, en aquest cas el vi de la Tarraconense, que coneix una difusió important vers les províncies occidentals de l'imperi romà entre els segles I a.C. i I d.C. (Miró, 1988a; Revilla, 1993). En aquestes explotacions se centralitzaven un conjunt d'activitats complementàries relacionades amb la producció i comercialització d'aquest excedent vinari. Això explica tant la presència d'instal·lacions relacionades amb l'elaboració del vi (premses, dipòsits, magatzems) com la fabricació de recipients per al seu transport.

La implantació de noves pràctiques agrícoles, amb les consegüents transformacions del terreny, i l'organització del territori en explotacions de dimensions mitjanes o grans centralitzades entorn d'un nucli de gestió i residència donen lloc a un nou paisatge rural. Aquest paisatge s'articula en un mosaic de *villae*, amb un model de poblament jerarquitzat encapçalat per aquestes. Tanmateix, el model de *villa* no exclou la presència d'altres formes d'assentament, com els petits nuclis d'origen republicà o augustià que mantenen, al llarg de l'alt impe-

ri, una entitat modesta i una orientació productiva. Les característiques i localitzacions d'aquests establiments modestos poden fer pensar en pràctiques econòmiques marginals a l'agricultura excedentària i especialitzada. La presència d'instal·lacions per a la transformació del vi en alguns, però, d'aquests llocs, com el Bosquet o el Garrofer de la Cisterna (Fig. 8), fa pensar en la vinculació de part d'aquests petits assentaments a aquesta nova agricultura. El resultat és la seva integració en un model d'organització de l'espai rural, reflex d'una jerarquia socio-econòmica i que té el seu centre a les grans *villae*.

Al mateix temps, el desenvolupament d'aquest model agrícola i d'organització del poblament suposa un procés de concentració de recursos, tecnologia i mà d'obra impossible de realitzar en el marc d'una petita propietat camperola. En altres paraules, suposa la implantació d'unes formes de propietat i organització de la producció noves. L'origen e implantació d'aquestes formes ha de buscar-se en la situació de crisi socio-política i econòmica que caracteritza a la península italiana a finals de la república i l'època d'August. Aquesta situació explica les migracions espontànies i la colonització oficial de àmplies àrees provincials. Menciò a part mereixen les atribucions de propietats a partidaris d'August en

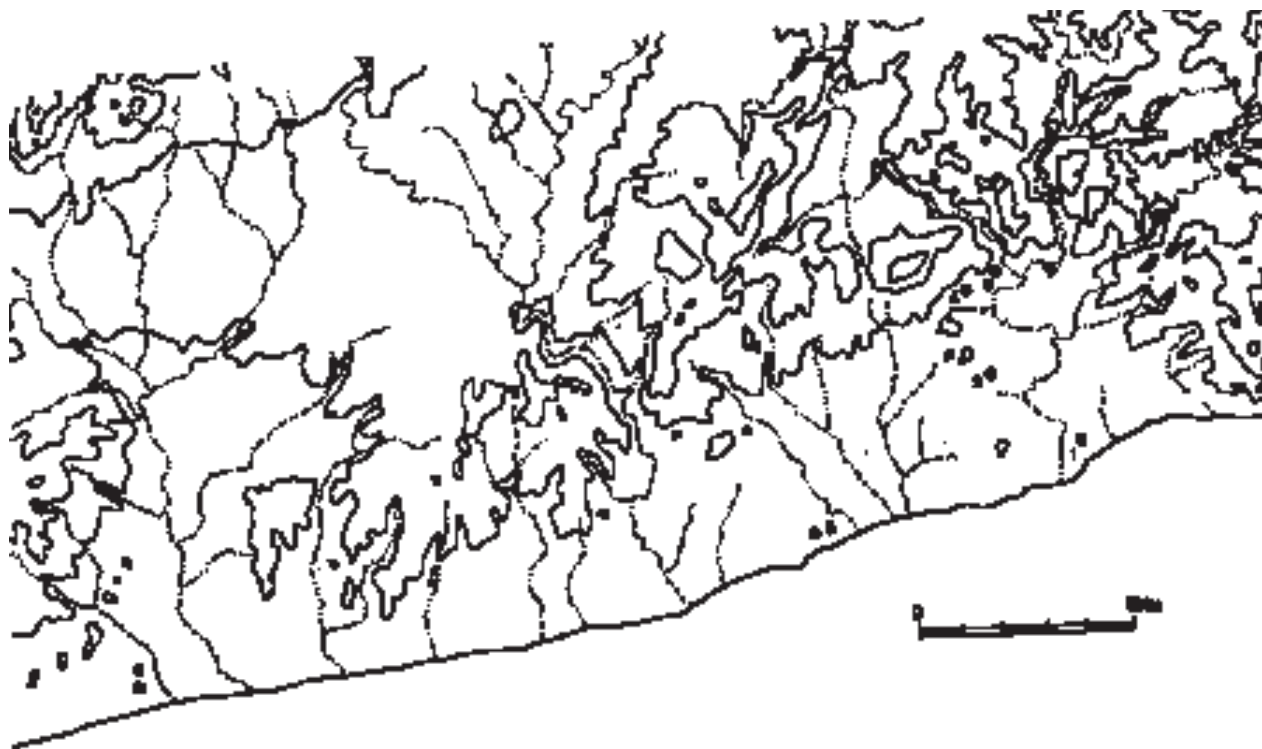

Fig. 11. Assentaments que perduren durant el baix imperi; 1. El Vinyet; 2. La Pedra Encantada; 3. Sant Pau; 4. Allò en Ros; 5. Darró; 6. Creu de Coma-ruga.

el context de les guerres civils. Va originar-se així no sols una redistribució de propietats a relacionar amb el gran procés de colonització emprès per aquest emperador, sinó també la base per a la creació d'una gran propietat directament interessada en una agricultura comercialitzable. A la Tarraconense hi ha dades referents a l'existència en aquest període de grans propietaris vinculats a la viticultura (Gianfrotta, 1982; Pons, 1985).

¿Que podem dir de l'evolució d'aquest poblament al llarg de l'alt imperi?. Al Vilarenc sembla detectar-se la transformació funcional i posterior abandonament de tot un sector en benefici d'un altre, constituït per l'edifici descobert el 1883 i unes cisternes (Fig. 9). L'entitat i cuidada planificació d'aquest nou conjunt semblen indicar un establiment de major importància. Aquest desplaçament sembla produir-se en època flàvia (Palet, Pou, Revilla, 1990,202;1993). També Darró coneix importants transformacions, ja que la terrisseria sembla abandonar-se en temps de Domicià, i poc després, a començaments del segle II d.C., es produeix una gran remodelació del seu sector residencial (Fig. 10) (López, Fierro, 1988a, 63; López, Fierro, Caixal, Castellano, 1992).

És difícil assenyalar el significat d'aquestes modificacions en els grans establiments, i més enca-

ra si les relacionem amb la desaparició simultània de petits nuclis dedicats a la producció vinícola com el Bosquet (Bosch, Miret, 1987). Aquesta situació podria relacionar-se amb una reorientació econòmica de les *villae* de la zona en el sentit d'un abandonament de la viticultura intensiva i, per tant, d'algunes de les activitats e instal·lacions vinculades a ella, però és més difícil relacionar aquestes dades arqueològiques amb processos històrics o socio-econòmics concrets: edicte de Domicià, crisi de les exportacions de la Tarraconense en front a d'altres vins com els gals a la segona meitat del segle I d.C. (Tchernia, 1971), o processos de concentració de la propietat amb la possibilitat de modificar les formes de gestió i treball o les dimensions de les explotacions. Un fet a valorar és l'important desenvolupament arquitectònic i urbanístic de *Tarraco* en aquest mateix període (Aquilué, 1987; TED'A, 1989a). Aquest desenvolupament és paral·lel a la seva posició com capital provincial i, afegiríem, a la consolidació d'una èlite municipal i provincial que gira entorn d'aquesta ciutat. Encara que no podem valorar exactament la seva influència, el reforçament del poder social i econòmic d'aquesta èlite sobre l'àrea propera a la capital pot estar darrera aquestes transformacions dels habitatges i les estructures econòmiques.

Per altra banda, aquesta situació no pot deslligar-se del problema general de la relació camp-ciutat al món romà, des del moment en què les classes dirigents urbanes són fonamentalment propietàries agrícoles. Aquesta dualitat fonamental d'estatus sociojurídic i polític per un costat i de poder econòmic per un altre, especialment visible en el conjunt de grans propietaris, té una doble conseqüència: l'absentisme dels propietaris, residents a la ciutat, i que les propietats estiguessin integrades per múltiples explotacions situades en àrees geogràfiques separades, fenomen documentat per l'epigrafia. Es molt probable que personatges d'*Iluro*, *Baetulo* i *Barcino* tinguessin propietats al Maresme i el Baix Llobregat (Prevosti, 1984,174; Miró, 1988b,256; López, 1992). Al Penedès coneixem el cas a Darró d'una dedicatòria a *C. Clodius Aemilianus*, personatge que pot posar-se en relació amb varis *C. Clodius* del segle I i amb un homònim del segle II d.C., tots ells localitzats a *Tarraco* (Castellano, 1986; López,Fierro, Caixal, Castellano, 1992,73-76). Aquesta possibilitat, en absolut estranya, mostraria la vinculació del litoral penedès amb la capital provincial, vinculació que hem d'entendre dins d'un doble procés de consolidació de la gran propietat i de subordinació del camp a la ciutat, que caracteritza l'alt imperi a les àrees del món romà on el model urbà es desenvolupà plenament. Tot això no esclou l'existència d'altres situacions, com per exemple la de petits propietaris residents, que són molt difícils de determinar a partir de l'actual informació arqueològica.

EL BAIX IMPERI

Per a aquest període disposem d'escasses dades. La manca d'excavacions ens obliga a basar-nos fonamentalment en la informació aportada per prospeccions de superfície. Un primer reflex dels problemes que planteja aquesta situació és la diferència existent entre els sectors oriental i occidental del litoral del Penedès (Fig. 11). En el sector occidental s'ha identificat fins al moment un sol hàbitat baix imperial (La Creu de Comarruga, al Vendrell) (Járrega, 1992,101). L'únic jaciment romà excavat en aquest sector de ponent, el Vila-renc, no sembla haver perdurat. Per la seva part, les restants *villae* existents durant el període alt imperial (Vinya d'en Rovira, els Arcs, Masies de Sant Miquel, Torrent de Mar Güell, Cal Xico, etc.) no han proporcionat materials tardans, diferència que creiem deguda més al nivell desigual de les

investigacions fins ara realitzades que no pas a un tret diferenciador de l'estructura del poblament dels dos sectors.

Al sector oriental, l'establiment més conegut d'època baix imperial és la *villa* de Darró, on sembla identificar-se una fase molt important en el segle IV d.C. Aquesta fase es caracteritza per una intensa activitat constructiva en la que pot veure's el reflex d'una jerarquia social i uns models ideològics a través d'una gran aula de recepció, adequada sens dubte a la posició social del seu propietari. L'ocupació de Darró sembla prolongar-se fins als segles V-VI d.C. (López,Fierro, 1988a,65; López,Fierro, Caixal, Castellano, 1992,59-60; Bacaria, 1991;1992; Járrega, 1992). En el mateix lloc s'ha excavat parcialment una necròpoli d'inhumació que fou datada inicialment pels seus excavadors vers finals del segle IV d.C.-principis del segle V d.C. (López,Ferrer, 1984; Bellmunt, 1983-1985; Risch,Carbonell, 1983-1985). Més recentment, s'ha proposat una datació posterior, del segle VI d.C., a partir de l'evidència aportada per algunes àmfores utilitzades en les sepultures, del tipus Almagro 52-Keay LV (Keay, 1984b).

Un altre jaciment d'època baix imperial és la *villa* del Vinyet (Sitges). A més d'un sarcòfag amb decoració de solcs verticals, tipus que a la necròpoli paleocristiana de Tarragona es data en el segle III d.C.-inici del IV d.C. (Ferrer, 1945-1946; Del Amo, 1979), es descobriren també quatre inhumacions, una d'elles infantil dins una àmfora Almagro 52-Keay LV datable en el segle VI (Ferrer, 1951). Un sondeig realitzat l'any 1955 revelà l'existència de dos nivells d'ocupació d'època imperial romana, amb estructures constructives anteriors a la necròpoli (Ferrer, 1955).

La resta d'evidències arqueològiques són molt escasses i es redueixen a materials ceràmics recollits en prospeccions de superfície. A l'assentament de l'ermita de Sant Pau s'han recollit superficialment fragments de ceràmica africana D, del segle IV d.C.-inici del V d.C. (Miret,Miret, 1983; Járrega, 1991, 18, 32; 1992, 64-65). A poca distància es troba el jaciment d'Allò en Ros, on a més d'un enterrament atribuïble al període baix imperial s'han localitzat materials ceràmics d'africana D i grisa paleocristiana, atribuïbles als segles IV i V (Ferrer, Risch, Miret, Carbonell, 1983-1985; Járrega, 1991, 10, 62; 1992, 57-62). Un fragment de ceràmica amb decoració estampillada, possible imitació de les produccions grises paleocristianes, és l'únic element procedent de la Pedra Encantada (Sant Pere de Ribes) datable en època baix imperial (Miret,

1988; Bacaria, 1991;1992; Járrega, 1992,63-64), i el mateix succeeix al jaciment de Ca l'Amell (Sitges), on fins al moment sols es coneix un únic fragment de ceràmica africana D del segle V d.C. (Járrega, 1992,65-66).

De la trentena d'assentaments alt imperials coneguts al litoral del Penedès, tan sols set d'ells, com hem vist, semblen prolongar la seva ocupació en època tardo romana. Aquesta situació contrasta fortament amb els percentatges de continuïtat coneguts a d'altres zones del nord-est de la Tarraconense: al voltant del 50% en el Baix Llobregat i les comarques gironines, i fins i tot més encara al Maresme (Menéndez, Solias, 1985; Casas, Nolla, 1984; Prevosti, 1981b). Pel moment, a manca d'una prospecció sistemàtica que cobreixi la totalitat del territori i d'un major nombre de jaciments excavats, considerem prematur sustentar la idea d'un des poblament tan accentuat en el litoral penedesenc. A favor d'una continuïtat del poblament rural, estudis recents mostren una certa vitalitat econòmica a l'àrea de *Tarraco* i el seu territori, així com el manteniment d'unes fortes relacions econòmiques amb altres zones de l'Imperi, com el nord d'Àfrica i l'Orient (Keay, 1984a; 1984b; 1987a; 1991a; 1991b; TED'A 1989b). Una qüestió diferent és la de l'estructura del poblament i el paisatge rural en el baix imperi. Indubtablement, el model de *villae* constituït en el període anterior va sofrir transformacions. Alguns establiments propers a *Tarraco* van perdurar, augmentant les seves dimensions, riquesa i entitat arquitectònica (Els Munts, Paret Delgada, Centelles, etc). Paral·lelament, sabem de nuclis que desaparegueren. Això pot fer pensar en un procés de concentració de la propietat, iniciat a l'alt imperi i completat en aquest període, però aquesta situació sols és aplicable, pel moment, a l'àrea més propera a *Tarraco*. Per a la zona litoral penedesenca no disposem pel moment de dades suficients respecte d'un procés similar i sobre la presència de grans propietaris rurals. Unicament Darró ofereix alguna informació en aquest sentit. Com ja s'ha esmentat, en aquesta *villa* es va construir un espai absidiat de representació en ple segle IV d.C., la creació del qual probablement es relacionaria amb l'existència d'un gran propietari rural que necessitaria un espai físic per a l'expressió del seu poder social.

D'altres qüestions igualment importants resten per ara sense resposta: les pràctiques agrícoles i les formes de gestió, les dimensions de les explotacions, la possibilitat de la pervivència de la petita propietat... Tots aquests factors incideixen sobre el

poblament rural, i el seu coneixement permetria explicar una tipologia i jerarquia concreta de nuclis, així com la seva evolució respecte al període alt imperial.

A partir del segle VI no disposem d'informació sobre el poblament de la zona litoral penedesenca, a excepció d'un parell de petites necròpolis, la Solana a Cubelles (Bellmunt, 1982) i el Vilar a Sant Pere de Ribes (Costa, Gavalda *et al.*, 1979; Martí, 1986; Campillo, 1985), que omplen el buit cronològic existent fins a la repoblació alt medieval, coneguda ja a través de la documentació històrica.

BIBLIOGRAFÍA

- ADAM, J. P. (1984): *La construction romaine. Matériaux et techniques*. Paris.
- ADSERIAS, M., BURES, L., MIRÓ, M. T., RAMON, E. (1993): *L'assentament pre-romà de Tarragona*. Revista d'Arqueologia de Ponent, 3, pp. 177-227. Lleida.
- ALFÖLDY, G. (1975): *Die Römischen Inschriften von Tarraco*. Berlin.
- ALFÖLDY, G. (1978): *Tarraco, Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Suppl. XV, pp. 570-644, Munich (traducció espanyola revisada, a Forum, 8. Tarragona).
- AQUILUÉ, X. (1987): *Aportacions al coneixement de la terrassa superior de Tàrraco*. Boletín Arqueológico, època V, 4-5, pp. 165-286. Tarragona.
- AQUILUÉ, X., DUPRÉ, X. (1986): *Reflexions entorn de Tarraco en època tardo-republicana*. Forum, 1. Tarragona.
- BACARIA, A. (1991): *Les imitations de D.S.P. sur le littoral catalan (Vème siècle après J.-C.)*. Actes du Congrès de Cognac (1991), pp. 353-363. Société Française d'Etude de la Céramique Antique en Gaule.
- BACARIA, A. (1992): *Les ceràmiques paleocristianes (derivées-des-sigillées paléochrétiennes) del Penedès*. Miscel·lània Penedesenca 1991, pp. 213-232. Institut d'Estudis Penedesencs.
- BALIL, A. (1953): *La villa romana de El Vilarenc (Calafell)*. Boletín de la Biblioteca-Museo Balaguer, V época, I, fasc. 1, p. 12 ss. Villanueva y la Geltrú.
- BATISTA, R., MOLIST, M., ROVIRA, J. (1991): *El conjunt monumental d'Olèrdola: les darreres campanyes d'excavacions (1983-1988)*. Tribuna d'Arqueologia 1989-1990, pp. 87-99. Barcelona.

- BELLMUNT, J. (1964-1965): *Notas de Arqueología de Cataluña y Baleares*. Ampurias, XXVI-XXVII, pp. 266-267. Barcelona.
- BELLMUNT, J. (1982): *Excavaciones en la necrópolis de La Solana. Cubelles (El Garraf)*. Informació Arqueològica, 38, pp. 40-44. Barcelona.
- BELLMUNT, J. (1983-1985): *Dades inèdites del lloc d'Aderró: ubicació de la necrópolis de la "villaé" romana*. Butlletí de la Biblioteca-Museu Balaguer, 6à època, pp. 9-18. Vilanova i la Geltrú.
- BENET, C., BURES, L., CARRETE, J. M., FABREGAS, X., MACIAS, J. M., REMOLA, J. A. (1992): *La intervenció arqueològica en el circuit de proves de L'Albornar (Baix Penedès)*. Revista Arqueològica de Ponent, 2. Lleida.
- BERGES, M., SANTACANA, J. (1969-1970): *Cisternas romanas en "el Vilarenc", Calafell, Tarragona*. Boletín Arqueológico, LXIX-LXX, pp. 129-133. Tarragona.
- BLAJOT, M., GRANADOS, J. O., JULIÀ, M., PUIG, F., SOLIAS, J. M. (1984), *El poblamiento de la zona sur de la Layetania litoral en época ibérica y romana*. Arqueología Espacial, vol. 2, pp. 93-110. Teruel.
- BOSCH, J., MIRET, J. (1987): *El Bosquet (sant Pere de Ribes). Una planta per a l'elaboració de vi i la seva distribució*. Col·loqui d'Arqueologia Romana. El Vi a l'Antiguitat (Badalona, 1985), pp. 228-233. Badalona.
- BURES, L., MACIAS, J. M., RAMON, E. (1993): *El jaciment ibèric del Barranc del Prat (la Juncosa de Montmell)*. Miscel·lània Penedesenca 1992, pp. 113-136. Institut d'Estudis Penedesencs.
- CAMPILLO, D. (1985): *Estudio de un sacro humano procedente de El Vilaró (Sant Pere de Ribes), perteneciente a la época alto medieval*. Ampurias, 47, pp. 291-295. Barcelona.
- CARRASCO, M. P., REVILLA, V., PALLEJA, L. (1990): *Poblat ibèric de les Masies de Sant Miquel, Banyeres del Penedès, (Baix Penedès)*. Butlletí arqueològic, 12, època V, pp. 166-172. Tarragona.
- CASTELLANO, A. (1986): *La inscripción votiva romana del turó de Sant Gervasi. Memòria 1984*. pp. 148-150. Servei del Patrimoni Arquitectònic, Diputació Barcelona.
- COSTA, B., GAVALDA, J., MIRET, J., MIRET, M., MIRET, X., RIU, E. (1979): *Dues sepultures possiblement alt medievals al Vilar (Sant Pere de Ribes)*. Miscel·lània Penedesenca, II, pp. 65-78. Institut d'Estudis Penedesencs.
- DEL AMO, M. D. (1979): *Estudio crítico de la Necrópolis Paleocristiana de Tarragona*. Tarragona.
- DUHAMEL, P. (1975): *Les ateliers céramiques de la Gaule romaine*. Les Dossiers de l'Archéologie, 9, pp. 12-20.
- DUPRÉ, X. (1987): *Tres fragments de lastra "Campana" a Tarragona*. Butlletí Arqueològic, 4-5 (1982- 1983), pp. 141-153. Tarragona.
- DUPRÉ, X., REVILLA, V. (1991): *Lastras campanas en Tarraco, Hispania Citerior, y su territorio*. Madrider Mitteilungen, 32.
- ESTRADA, J. (1987): *L'itinerari dels vasos Apol·linars en el trajecte de Granollers a Tarragona*. Pre-actes de les Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana, (Granollers, 1987) pp. 336-351. Granollers.
- FABRE, G., MAYER, M., RODÀ, I. (1984 i 1985): *Inscriptions Romaines de Catalogne*, vol. I: *Barcelone (sauf Barcino)*; vol. 2: *Lérida*. Paris.
- FERRER, A. (1944): *El acueducto romano de San Jaime dels Domenys*. Ampurias, VI, pp. 336-339. Barcelona.
- FERRER, A. (1945-1946): *El sarcófago romano de Sitges*. Ampurias, VII-VIII, pp. 366-368. Barcelona.
- FERRER, A. (1949): *El castro antiguo de San Miguel de Olérdola*. Archivo Español de Arqueología, 47. Madrid.
- FERRER, A. (1951): *Hallazgo de una necrópolis romana en el santuario del Vinyet (Sitges)*. Ampurias, XIII, pp. 191-195. Barcelona.
- FERRER, A. (1955): *Prospecciones en yacimientos romanos de Sitges y Villanueva y Geltrú (Barcelona)*. Archivo Español de Arqueología, XXXVIII, nº 91, pp. 174-175. Madrid.
- FERRER, A., RISCH, R., MIRET, M., CARBONELL, J. (1983-1985): *Sitja amb dos enterraments baix imperials a "Allò en Rosó (Sant Pere de Ribes - El Garraf)*. Butlletí de la Biblioteca-Museu Balaguer, VI època, pp. 45-66. Vilanova i la Geltrú.
- GARCIA, J. M., MIRET, J., MIRET, M. (1989): *Els precedents arqueològics de Sitges: les restes de l'entorn de l'Ajuntament*. Miscel·lània Penedesenca 1988, pp. 69-87. Institut d'Estudis Penedesencs.
- GARCIA, J. M., LEZANA, S., MIRET, M., MORAGAS, N. (1991): *El Garrofer de la Cisterna: un assentament romà i medieval a Sant Pere de Ribes (El Garraf)*. Miscel·lània Penedesenca 1990, pp. 49-70. Institut d'Estudis Penedesencs.

- GARCIA, J. M., LEZANA, S., MIRET, M., MORAGAS, N. (1993): *El Garrofer de la Cisterna. Sant Pere de Ribes. Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana-Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, p. 136. Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- GIANFROTTA, P. A. (1982): *Lentulo Augure e le anfore laietane*. Tituli, 4, pp. 475-479. Roma.
- GIRÓ, P. (1950): *Identificación de algunas vías romanas en el Penedès*. Actas y comunicaciones de la I Asamblea Intercomarcal de Estudios del Penedés y Conca de Odena, pp. 110-127. Martorell.
- GIRÓ, P. (1968): *Notas de Arqueología de Cataluña y Baleares*. Ampurias, XXX, pp. 328-330. Barcelona.
- GORGES, J.-G. (1977): *Les villas hispano-romaines. Inventaire et problématique archéologiques*. Centre Pierre Paris. Paris.
- GUITART, J. (1976): *Baetulo: Topografía arqueológica, Urbanismo e Historia*. Badalona.
- HAUSCHILD, TH. (1983): *Arquitectura romana de Tarragona*. Tarragona.
- HAUSCHILD, TH. (1987): *La muralla y el recinto superior romano de Tarragona. Nuevas aportaciones para su estudio*. Butlletí Arqueològic, època V, núms. 4-5 (1982-1983), pp. 101-139. Tarragona.
- JARREGA, R. (1991): *Cerámicas finas tardo-romanas y del mediterráneo oriental en España. Estado de la cuestión*. Anejos del Archivo Español de Arqueología, XI. Madrid.
- JARREGA, R. (1992): *Aproximació a l'estudi de l'antiguitat tardana a les comarques del Garraf, Alt Penedès i Baix Penedès*. Olerdulae, pp. 53-112. Vilafranca del Penedès.
- KEAY, S. J. (1984a): *Decline or continuity. The coastal economy of de conventus Tarracensis from the de fourth century until the late sixth century*. British Archaeological Reports, International Series, 193, pp. 552-577. Oxford.
- KEAY, S. J. (1984b): *Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A tipology and economic study: the Catalan evidence*. British Archaeological Reports, International Series, 196, 2 vols. Oxford.
- KEAY, S. J. (1987a): *La importación de vino y aceite en la tarraconense oriental en la antigüedad*. Col·loqui d'Arqueologia Romana. El Vi a l'Antiguitat: economia, producció i comerç al Mediterrani occidental, (Badalona, 1985), pp. 383-395. Badalona.
- KEAY, S. J. (1987b): *The impact of the foundation of Tarraco upon the indigenous settlement pattern of the Ager Tarraconensis*. Preactes de les Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana (Granollers, 1987), pp. 53-58. Granollers.
- KEAY, S. J. (1990): *The impact of the Roman conquest and processes in the development of the coastal communities of Hispania Citerior during the Republic*, en BLAGG, T., MILLETT, M. (eds.), *The Early Roman Empire in the West*, pp. 119-150. Oxford.
- KEAY, S. J. (1991a): *New light on the Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco (Tarragona) during the Late Empire*. Journal of Roman Archaeology, 4, pp. 387-397.
- KEAY, S. J. (1991b): *The Ager Tarraconensis in the Late Empire: a model for the economic relationship of town and country in eastern Spain*, a BARKER, G., LLOYD, J. (eds.), *Roman Landscapes. Archaeological Survey in the Mediterranean Region*, pp. 79-87. London.
- KEAY, S. J., CARRETE, J. M., MILLET, M. (1989): *Ciutat i camp en el món romà: les prospeccions a l'Ager Tarraconensis*. Tribuna d'Arqueologia 1988-1989, pp. 121-129. Barcelona.
- KNAPP, R. (1977): *Aspects of the roman experience in Iberia, 206-100 BC*. Valladolid.
- LE ROUX, P. (1982): *L'Armée romaine et l'organisation des provinces ibériques d'Auguste à l'invasion de 409*. Paris.
- LÓPEZ, A. (1989): *Nota preliminar sobre la producción anfórica de Darró, Vilanova i la Geltrú (Barcelona)*. Actes du Congrès de Lezoux, (1989), pp. 109-121. Société Française d'Etude de la Céramique Antique en Gaule.
- LÓPEZ, A. (1992): *Redescubrimiento de una inscripción latina en el castillo de Castelldefels (Barcelona)*. Espacio, Tiempo y Forma, 5, serie I, pp. 389-400. Madrid.
- LÓPEZ, A. (1993): *Los talleres anfóricos de Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelona)*. Noticia de su hallazgo. Empúries, 48-50 (1986-1989), vol. II, pp. 64-76. Barcelona.
- LÓPEZ, A., FERRER, A. (1982): *Notes de Arqueologia de Catalunya: Vilanova i la Geltrú*. Informació Arqueològica, 38, pp. 47-49. Barcelona.
- LÓPEZ, A., FERRER, A. (1984): *Avance de los resultados de las excavaciones en el establecimiento iberico y romano de Darró (Vila-*

- nova i la Geltrú. Barcelona*). Homenaje a M. Almagro Basch, III, pp. 109-119. Madrid.
- LÓPEZ, A., BATISTA, R., ZUCCHITELLO, M. (1987): *La producción vitivinícola de la Tarraconense. Algunos ejemplos sintomáticos*. Col·loqui d'Arqueologia Romana. El Vi a l'Antiguitat, (Badalona, 1985), pp. 319-325. Badalona.
- LÓPEZ, A., FIERRO, X. (1988a): *Darrereres intervencions a l'assentament ibèric i la vil·la romana de Darró (Vilanova i la Geltrú, Garraf)*. Tribuna d'Arqueologia 1987-1988, pp. 53-68. Barcelona.
- LÓPEZ, A., FIERRO, X. (1988b): *La época ibérica en Darró. Hipótesis y evidencias proporcionadas por las últimas excavaciones*. Espacio, Tiempo y Forma, 1, serie II, pp. 117-142. Madrid.
- LÓPEZ, A., FIERRO, X. (1990): *La época romana en Darró*. Espacio, Tiempo y Forma, 3, serie I, pp. 203-254. Madrid.
- LÓPEZ, A., FIERRO, X. (1992): *Un conjunt ceràmic de l'època baix republicana trobat a l'establiment ibèric de Darró. Vilanova i la Geltrú*. Miscel·lània Penedesenca 1991, pp. 137-182. Institut d'Estudis Penedesencs.
- LÓPEZ, A., FIERRO, X., CAIXAL, A., CASTELLANO, A. (1992): *La primera Vilanova*. Institut d'Estudis Penedesencs.
- LLANAS, E. (1891): *Observaciones acerca de la utilidad que la geografía catalana romana puede reportar en las investigaciones arqueológicas*. Memorias de la Real Academia de Buenas Letras. Barcelona.
- MACIAS, J. M., REMOLA, J. A. (1993): *Anàlisi de l'hàbitat d'època ibero-romana a la zona de l'Albornar (Santa Oliva, Baix Penedès)*. Miscel·lània Penedesenca 1992, pp. 137-162. Institut d'Estudis Penedesencs.
- MARTI, X. (1986): *Restos humanos de un enterramiento tardorromano en el Vilar (S. Pere de Ribes, Barcelona)*. Trabajos de Antropología, X (1), pp. 37-47. Barcelona.
- MARTINEZ GAZQUEZ, J. (1987): *Tarragona y los inicios de la romanización de Hispania*. Butlletí Arqueològic, núms. 4-5, época V, (1982-1983), pp. 73-86. Tarragona.
- MAYER, M., RODÀ, I. (1983) *La epigrafía republicana en Cataluña. Su reflejo en la red viaria*. Reunión sobre epigrafía hispánica de época romano-republicana, pp. 157-170. Zaragoza.
- MAYER, M., RODÀ, I. (1986): *La romanització de Catalunya. Algunes qüestions*. 6è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà, 1984), pp. 339-351. Puigcerdà.
- MENENDEZ, X., SOLIAS, J. M. (1985): *Problemes entorn del baix Imperi al curs inferior del Llobregat*. Pyrenae, 21, pp. 157-168. Barcelona.
- MIRET, M. (1986): *Dades sobre el poblament ibèric (segles VI-III a.C.) a la comarca del Garraf (Barcelona)*. 6è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, (Puigcerdà, 1984), pp. 173-186. Puigcerdà.
- MIRET, M. (1988): *Dades sobre el poblament a la comarca de Garraf durant la baixa romanitat i els inicis de l'alta edat mitjana*. XXIX Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos, pp. 219-227. Sitges.
- MIRET, M. (1992): *Un assentament d'època romana al massís de Garraf: Ca l'Amell (Sitges)*. I Trobada d'Estudiosos del Garraf. Monografias, 19, pp. 133-136. Barcelona.
- MIRET, M., MIRET, J. (1981): *Un nou jaciment romà a Sitges*. Butlletí del Grup d'Estudis Sitgetans, 19. Sitges.
- MIRET, J., MIRET, M. (1983): *La vil·la romana de Sant Pau (Sant Pere de Ribes - Garraf)*. Miscel·lània Penedesenca, VI, pp. 149-162. Institut d'Estudis Penedesencs.
- MIRET, M., SANMARTI, J., SANTACANA, J. (1984): *Distribución espacial de núcleos ibéricos: un ejemplo en el litoral catalán*. Arqueología Espacial. Coloquio sobre distribución y relaciones entre los asentamientos, vol. IV, pp. 173-186. Teruel.
- MIRET, M., SANMARTI, J., SANTACANA, J. (1987): *La evolución y el cambio de modelo de poblamiento ibérico ante la romanización*. Los asentamientos ibéricos ante la romanización, pp. 79-88. Madrid.
- MIRET, M., SANMARTI, J., SANTACANA, J. (1991): *From indigenous structures to the roman world: models for the occupation of central coastal Catalunya*. Archaeological Monographs of the British School at Rome, 2, pp. 47-53. Londres.
- MIRÓ, J. (1988a): *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I a.C. - I d.C.)*. British Archaeological Reports. International Series, 473. Oxford.
- MIRÓ, J. (1988b): *Les estampilles sobre àmfores catalanes. Una aportació al coneixement del comerç del vi del Conventus Tarraconensis a*

- finals de la República i principis de l'Imperi*. Fonaments, 7, pp. 243-263. Barcelona.
- MIRÓ ALAIX, M. T. (1987): *El nucli ibèric de Tarraco: dels seus inicis a la integració dins la ciutat romana*. Preectes de les Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana (Granollers, 1987). De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania Citerior, pp. 284-190. Granollers.
- MIRÓ ALAIX, M. T. (1988): *Restes ibèriques al carrer Caputxins (Tarragona)*. Butlletí Arqueològic, núms. 6-7, època V, (1984-1985), pp. 3-9. Tarragona.
- NOLLA, J. M., CASAS, J. (1984): *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al NE de Catalunya*. Girona.
- NOLLA, J. M., PADRÓ, J., SANMARTI, E. (1980): *Exploració preliminar del forn d'àmfores de Tivissa (Ribera d'Ebre)*. Cypsela, III, pp. 193-218. Girona.
- NOLLA, J. M., SANMARTI, E. (1984): *Algunes consideracions entorn de la romanització al NE de Catalunya*. 5è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, (Puigcerdà, 1982), pp. 12-27. Puigcerdà.
- NONY, D. (1978): *Rome et la conquête du monde méditerranéen*. 2. Genèse d'un empire. Paris.
- PALET, J. M., POU, J., REVILLA, V. (1990): *Vil·la romana del Vilarenc, Calafell (Baix Penedès)*. Campanyes 1988-1989. Butlletí Arqueològic, 12, època V. Reial Societat Arqueològica Tarraconense, pp. 197-204. Tarragona.
- PALET, J. M., POU, J., REVILLA, V. (1993): *La "villa" del Vilarenc (Calafell) i el poblament romà a l'àrea del Penedès*. Homenatge a Miquel Tarradell. Ed. Curial. Barcelona.
- PALLI, F. (1985): *La Via Augusta en Cataluña*. Barcelona.
- PENA, M. J. (1984): *Apuntes y observaciones sobre las primeras fundaciones romanas en Hispania*. Estudios de la Antigüedad, I, pp. 47-85. Barcelona.
- PONS, J. (1985): *Propietats agràries d'itàlics a Catalunya: consideracions a l'entorn de les mansions de la Via Augusta que duen el sufix -ana-*. Pyrenae, 21, pp. 129-139. Barcelona.
- PREVOSTI, M. (1981a): *Cronologia i poblament a l'àrea rural de Baetulo*. Badalona.
- PREVOSTI, M. (1981b): *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Illuro*. Mataró.
- PREVOSTI, M. (1984): *L'estudi del món rural romà. Un programa metodològic*. Fonaments, 4, pp. 161-211. Barcelona.
- PUIG I CADAFALCH, J. (1934): *L'arquitectura romana a Catalunya*. Barcelona.
- PUIG, J., DE FALGUERA, A., GODAY, J. (1909): *L'arquitectura romànica a Catalunya*, vol. I. Barcelona.
- PUJOL I CAMP, C. (1885): *La Costa ilergètica y las Thermas de Calafell*. Boletín de la Real Academia de la Historia, VI, pp. 163-181. Madrid.
- REVILLA, V. (1987): *Hornos romanos en Tivissa (Ribera d'Ebre)*. Butlletí Arqueològic, 4-5, època V, (1982-1983), pp. 187-196. Tarragona.
- REVILLA, V. (1993): *Producción cerámica y economía rural en el Bajo Ebro en época romana. El alfar de l'Aumedina (Tivissa, Tarragona)*. Col·lecció Instrumentum, 1. Barcelona.
- RISCH, R., CARBONELL, J. (1983-1985): *Los enterramientos ibéricos y romanos de Darró (Vilanova i la Geltrú)*. Estudio osteológico. Butlletí de la Biblioteca- Museu Balaguer, 6à època, pp. 19-43. Vilanova i la Geltrú.
- RUIZ DE ARBULO, J. (1992): *Tarraco, Carthago Nova y el problema de la capitalidad en la Hispania Citerior republicana*. Miscel·lània arqueològica a Josep M. Recasens, pp. 115-130. Tarragona.
- SABATÉ, G. (1987): *Algunes troballes arqueològiques als voltants de la Vila del Vendrell*. Miscel·lània Penedesenca, X, pp. 25-30. Institut d'Estudis Penedesencs.
- SANMARTI, J., SANTACANA, J. (1983): *Notes sobre el poblament protohistòric de la costa del Penedès*. Informació Arqueològica, 40, pp. 121-126. Barcelona.
- SANMARTI, J., SANTACANA, J. (1986a): *La jerarquia de nuclis en el poblament ibèric de la costa del Penedès*. 6è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà, 1984), pp. 227-243. Puigcerdà.
- SANMARTI, J., SANTACANA, J. (1986b): *Análisis funcional de los recintos domésticos del poblado de Alorda Park (Calafell, Baix Penedès, Tarragona)*. Arqueología Espacial, 3, pp. 257-269. Teruel.
- SANMARTI, J., SANTACANA, J. (1987a): *El poblament ibèric d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès) i el seu entorn. Anàlisi crítica*. Tribuna d'Arqueologia 1986-1987, pp. 7-14. Barcelona.

- SANMARTI, J., SANTACANA, J. (1987b): *Un recinte cultural al poblat ibèric d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès)*. Fonaments, 6, pp. 157-169. Barcelona.
- SANMARTI, J., SANTACANA, J. (1987c): *Intercanvi, producció agrària i models comercials a la costa del Penedès*. Col·loqui d'Arqueologia Romana (Badalona, 1985). El Vi a l'Antiguitat, pp. 31-40. Badalona.
- SANMARTI, J., SANTACANA, J. (1991): *El sistema defensiu del poblat ibèric d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès, Tarragona)*. Fortificacions. La problemàtica de l'ibèric ple: segles IV-III a.C. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica, (Manresa, 1990), pp. 329-335. Manresa.
- SANMARTI, J., SANTACANA, J. (1992): *El poblat ibèric d'Alorda Park. Calafell, Baix Penedès*. Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 11. Barcelona.
- SANMARTI, J., SANTACANA, J., SERRA, R. (1984): *El jaciment ibèric de l'Argilera i el poblament protohistòric al Baix Penedès*. Quaderns de Treball, 6. Barcelona.
- SOLÉ, J. (1948): *Bisbal Històrica*. La Bisbal del Penedès.
- SOLÉ, J. (1952): *Inventario nacional de folios arqueològics, núm. 431*. Noticiario Arqueológico Hispánico, I. Madrid.
- TARACENA, B. (1944): *Construcciones rurales de la España romana*. Investigación y Progreso, XV, pp. 333-347. Madrid.
- TARRADA, J. (1981): *L'aqüeducte romà de Sant Jaume dels Domenys* Miscel·lània Penedesenca, IV, pp. 237-260, Institut d'Estudis Penedesencs.
- TCHERNIA, A. (1971): *Les amphores vinaires de Tarraconaise et leur exportation au debut de l'Empire*. Archivo Español de Arqueología, 44, pp. 38-85. Madrid.
- TED'A (1989a): *El foro provincial romano de Tarraco, un complejo arquitectónico de época flavia*. Archivo Español de Arqueología, 62, pp. 141-191. Madrid.
- TED'A (1989b): *Un abocador del segle V d.C. en el fòrum provincial de Tàrraco, Memòries d'excavació*. Taller Escola d'Arqueologia, 2. Tarragona.
- TERRÉ, E. (1987): *La vil·la romana de "El Moro" (Torredembarra): un exemple de poblament rural al Camp de Tarragona*. Prelectes de les Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana (Granollers, 1987), pp. 217-224. Granollers.
- TERRÉ, E. (1993): *El Moro, Torredembarra*. Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana-Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989, p. 266. Barcelona.
- VILASECA, S., SOLÉ, J. M., MAÑÉ, R. (1963): *La necrópolis de Can Canyís (Banyeres, prov. de Tarragona)*. Trabajos de Prehistoria, VIII. Madrid.
- VIRELLA, X. (1983): *Catàleg arqueològic de Castell i la Gornal*. Institut d'Estudis Penedesencs.
- VIVES, J. (1971): *Inscripciones latinas de España romana*. Barcelona.